

Gaal György*
Kolozsvár

Berde Sándor (1856–1894), az elfelejtett teológus

A kolozsvári Ev. Ref. Theologiai Fakultás történetét olvasva, alig találunk utalást arra, hogy már megnyitása előtt volt egy tanára, aki kiküldetésben Nagyenyeden tanított, és nem érte meg a kolozsvári intézet tényleges felállítását, amelynek talán igazgatói székét is elnyerhette volna. Berde Sándor ez a mindössze négy esztendeig tanárként szolgáló teológus. Nevét, ha ma említik, igen tehetséges három gyermekének köszönheti, a festőművész és író Berde Amálnak, a regényíró és költő Berde Máriának és az országos hírvő bőrgyógyász egyetemi tanárnak, Berde Károlynak. Különösen Berde Mária verse, a gyakran szavalt *Az én apám* maradandó emléket állított neki.¹

Berde Sándor
(1856–1894)

Fotosmartonostól Bázelig

A mai Kovászna megyében fekvő kis falut, Fotosmartonost ma kevesen tartják számon. Gidófalva községhez tartozik. Mint nevéből is kitűnik, két falu összeolvadásából keletkezett. Az egyik falucska a Fotos-patak völgyében jött létre, a másik, nagyobb település a párhuzamos Martonos-patak völgyében, a két falut domb választja el egymástól. 1869-ben Fotosnak 152 lakosa volt, valamennyien reformátusok, Martonos 597 lakosából is 570-en kálvinistának vallották magukat. A két falu egyetlen egyházközségbe tömörült, s ennek templomát 1811-

* Gaal György (Kolozsvár, 1948) irodalom- és művelődéstörténész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerzett angol–magyar szakos diplomát (1971) és irodalomtudományi doktorátust (1981). Nyugdíjazásáig kolozsvári líceumok tanára és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet óraadó tanára volt, s ez utóbbi intézet tiszteletbeli professzori címmel tüntette ki. A Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság és a Házsongárd Alapítvány ügyvezető elnöke, a Romániai Írószövetség rendes tagja és díjazottja, az EMKE tiszteletbeli, az MTA köztestületi tagja. Apáczai-díjas, a magyar kultúra lovagja. Kutatási területei: angol és magyar irodalomtörténet, oktatás- és iskola-történet, sajtótörténet, orvostörténet és helytörténet. Több mint 30 könyve és számtalan tanulmánya elsősorban Kolozsvár múltjával és jelenével foglalkozik.

¹ Berde Sándor pályafutását két terjedelmesebb tanulmány foglalta össze: Jancsó Sándor: Emlékbeszéd Berde Sándor theol. akadémiai tanár felett. In: uő. *Emlékbeszédek Dr. Kovács Ödön és Berde Sándor nagyenyedi Theol. akadémiai tanárok felett*. Nagyenyed [1896], 22–36. Idősebb Berde Sándor kackói körlelkész, majd theológiai-akadémiai professzor 1856–1894. Családi iratok és visszaemlékezések alapján írta dr. Berde Károly. In: *Református Szemle*, LXVI. (1973/1) 58–70.

ben építették a köztes dombra. A parókia és az iskola a nagyobbik faluban, Martonoson volt. 1899-ben a két falut közigazgatásilag is egyesítették Fotosmartonos elnevezéssel.² 2012-ben 366-on laktak a településen, szinte mindnyájan reformátusok.

A több tagja révén ismert laborfalvi Berde család egyik ága a 19. század elején került Fotosra. A család Gergely nevű őse 1615. szeptember 12-én kapott nemeslevelet Bethlen Gábortól. A főág Laborfalván maradt, és megtartotta unitárius hitét. Ebből az ágból származott Berde Áron (1819–1892) természettudós és közgazdász, az unitárius kollégium igazgatója, majd a kolozsvári egyetem első rektora,³ valamint unokatestvére, Berde Mózsza (1815–1893), az ügyvéd és kormánybiztos, Petőfi barátja és mecénás.⁴ Pálmay József 1901-ben megjelent genealógiai munkája adja a család leszármazási tábláját,⁵ de abból nem derül ki, hogy mikor tért a család egy része református vallásra, és ennek az ágnak a leszármazása sem bizonyos. Eszerint a teológus Berde Sándor – véleményünk szerint inkább hasonló nevű édesapja – negyedik unokatestvére lehetett a már említett két híres Berdének. A továbbiakban inkább a leszármazott Berde Károly professzor „családi iratok és visszaemlékezések alapján” írt szép pályarajzából utalunk az ősökre. Eszerint Berde Miklós a 19. század elején Imreh Rebekával kötött házassága révén költözött át Gidófalvára, majd a Fotos határában fekvő kis családi birtok vonzotta őket Fotosra. Fia, legidősebb Berde Sándor 1848–1849-ben Bem seregének katonája, amiért „császárgyalázás” címen félévi várbörtönre ítélik, amelyet Marosvásárhelyt tölt le. Utána hazatér gazdálkodni Fotosra. Felesége, a berecki lófőcsaládból származó Györbíró Júlia öt gyermekkel⁶ ajándékozta meg: három fiúval és két leánnyal, a közbülső pedig éppen az 1856. július 18-án született ifj. Berde Sándor, a későbbi lelkipásztor.

A laborfalvi Berde család címere

² Vö. *Fotosmartonos (Fotos)*. Vofkori László: *Székegyföld útikönyve. II. Csíkszék, Háromszék*. Cartographia, Budapest 1998, 270–271.

³ Vö. Gaal György: *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászatiig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 214. Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kolozsvár 1993.

⁴ Vö. Benczédi Gergely: *Berde Mózsas életrajza*. Budapest 1901.

⁵ Ld. *Berde (laborfalvi)*. In: Pálmay József: *Háromszék vm. nemes családjai*. I. kötet. Sepsiszentgyörgy 1901, 68–70. Ugyanezt a leszármazási táblát veszi át Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. II. köt. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1911, 119–120.

⁶ Jancsó Sándor szerint Sándor kilenc gyermek közül volt a középső. Ld. Jancsó Sándor: *i. m.* 22–23.) Ezt átveszi Molnár Szabolcs: *Berde Mária*. Kritérium, Bukarest 1986, 8–9. Berde Károly, a család tagja, csak öt gyermekről tud. Berde Károly: *i. m.* 58–59.

Fotsmartonos temploma

került a közeli Sepsiszentgyörgy Normaiskolájába. Az e néven ismert német tannyelvű tanintézeteket az osztrák hatalom állította fel az önkényuralom idején, elsősorban a kihelyezett tisztviselők és katonatisztek gyermekei számára. Itt katonai fegyelem uralkodott, megtanították a fiatalokat szépen írni és jól számolni, és emellett elsajátították a német nyelvet. Úgyhogy magyar szülők is írták ide gyermekeiket. Bartók György, a későbbi nagyenyedi kolléga, majd püspök szintén a Normaiskolában diákoskodott.⁹

Az itt töltött három év alatt sem szakadt el a magyar kultúrától. Irodalomkedvelő édesanyja állandó felolvasásokkal, vallásos olvasmányokkal gazdagítja kisfia képzeletét, műveltségét. Talán a Normaiskola elvégzése után véget is ért volna az ifjú Sándor taníttatása, ha bátyja meg nem szökik a sepsiszentgyörgyi algimnáziumból. Így az édesapa Sándort írattja be a sepsiszentgyörgyi Ev. Református Tanodába. A később Székely Mikó Kollégiumként híressé vált tanintézet ekkor még csak II–IV. elemi és I–IV. középtanodai (algimnáziumi) osztályokkal működött. Diákjai száma 350 körül mozgott. Az 1871/72-re kiadott *Értesítő* („kimutatás”) szerint Berde Sándor a III. középtanodai osztályba járt, ahol összesen 24-en diákoskodtak.¹⁰ Nyilvánvalóan a IV. osztályt is itt végezte el. 1873 őszétől aztán a nagyenyedi Bethlen-főtanoda V. középtanodai osztályában kisdíák.¹¹ Innen aztán egyenes vonalú Berde Sándor életpályája.

⁷ Jancsó Sándor: *i. m.* 23.

⁸ Mind az *Emlékbeszéd*ek, mind pedig Berde Károly hivatkozott írása említi.

⁹ Vö. Gaal György: Bartók György, a filozófus püspök. In: *Református Szemle*, C. (2007/6), 1327–1351.

¹⁰ *A sepsi-szentgyörgyi Ev. Reform. Tanoda tanuló- és tanítószemélyzetének és tantárgyainak kimutatása az 1871/2-ik tanévről*. Összeállította Vajna Sándor tanodaigazgató. Brassó 1872, 4. Sajnos a kolozsvári könyvtárak értesítősorozataiból mind a megelőző, mind a következő tanévi füzetek hiányoznak.

¹¹ Az iskolára vonatkozó adatok forrása: *A nagyenyedi Bethlen-Főtanoda 1873/4 tanévi Értesítője*. Kiadja az igazgatóság. Gyulafehérvárt 1874, valamint a következő tanévi értesítők. [A továbbiakban: *Értesítő*.]

A kis birtok csak nehezen tudta eltartani a nagy családot. Az apa idősebb fiát akarta taníttatni, Sándor fiát mesterembernek, tímárnak szánta.⁷ De azért a fiúk elvégezték a falu református elemi iskoláját, amely a népesebb Martonoson működött. Bizonyára ő maga számolt be róla, hogy három éven át mily nehéz volt Fotsról Martonosra naponta átmenni a dombon, különösen télvíz idején, amikor egy-egy darab hasábfát is kellett cipelni az iskola fűtésére. Rendszerint sorstársaival együtt a félúton álló templomnál pihentek meg.⁸ 1865-ben

Ekkoriban a Bethlen-főtanoda talán utolsó virágkorát éli. Egyetlen intézmény keretében hat alegység működik: elemi tanoda (I–IV. oszt.), középtanoda (I–VI. oszt.), bölcselmi tanfolyam (I–III. évf.), tanítóképzede (I–III. évf.), teológiai tanfolyam (I–III. évf.). Az összesen 660 tanulót befogadó intézet igazgatója Garda József teológusprofesszor, a főgondnokok gróf Mikó Imre és báró Kemény István. De ebben a tanévben, az 1874 áprilisában tartott egyházkerületi közgyűlés alatt hangzik el először a javaslat, hogy a teológiát át kellene helyezni Kolozsvárra. Ezt egyelőre elhalasztják, de a bölcselmi tanfolyamot leszállítják két tanévre (amely után érettségiznek), s a harmadik évet átszervezik a teológia I. évfolyamává. Így tehát a négyéves teológiai kurzus már rangosabb képzést adhat a jövőendő lelkészeknek.

Számos kedvezményt élvezhettek a diákok Nagyenyeden. A kisebbek szolgálodiákok voltak, a nagyobbaknak „kegykosztot” biztosítottak, esetleg egy-egy családnál hetente néhányszor ebédet kaptak. A nagyobbakhoz pedig „privát” tanítványokat osztottak be, s ezeknek a szülei is rendszerint némi támogatásban részesítették a diákot. A Fotosról édesapja szekerén érkező kisdíáknak is a lelkére kötötték szülei, hogy jó tanulással érdemelje ki a kedvezményeket.

A középtanodai V. osztályban már a legrangosabb tanárok tanítottak. Az osztályfőnök a klasszika-filológus Keresztes József volt, akitől 5 órában latint, 7 órában görögöt tanulhattak. A vallást a kollégium legnagyobb hatású professzora, dr. Kovács Ödön tanította heti 2 órában, a magyart ugyanennyi órában Makkai Domokos, a matematikát pedig 3 órában Herepei Károly. Valamennyien rendes tanárok. A VI. középtanodai osztályt Székely Ferenc vezette, aki átvette a latin- és görögórákat, a magyart és a matematikát a korábbi tanárok oktatták. A tanév elején három rendes tanár foglalta el ünnepélyesen katedráját: Elekes Károly, Lőte Lajos és Székely Ferenc. Közülük Lőte a VI. osztályban földrajzot adott elő. A tanév végén került sor a „deáki szigorlatra” (*subscriptionis rigurosum*). A megjelent 30 diákból 25 kapott átmenő osztályzatot. Régebben őket nevezték tógás diákoknak.

A bölcselmi tanfolyamon már a diákok önszervezővé váltak, úgyhogy osztályfőnököt sem kaptak. Az I. évfolyamon 27-en, a II.-on már csak 20-an voltak. Új tantárgy a bölcsészet, amelyet Mihályi Károly ad elő, II. évfolyamon a latint is átveszi Székelytől. Megjelenik az egyháztörténet Hegedüs János, illetve Garda József előadásában. Matematikát és fizikát Lőte Lajostól, természetrajzot Elekes Károlytól tanulnak. Másodévesen Berde Sándor már az önképzőkörben is kitűnik: műfordításból nyer díjat. A tanév végén a Zeyk Károly főgondnok elnökletével megtartott érettségín csak 17 diák jelenik meg, közülük 2 dicséretes, 6 jelesen érett, 5 egyszerűen érett minősítést kap, 4-en utasíthatnak javítóvizsgára. A végzősökből ketten egyházi pályára, ketten tanárira, ötön jogira készülnek, hárman orvosok, ketten gazdálkodók akarnak lenni.

1877 őszén Berde Sándor már az „újjászervezett” teológiára iratkozhatnék be. Ő azonban merész tervet sző: teológiát szeretne németül tanulni. Ehhez már némi tőkét is gyűjtött mint a Fugadon élő Szalánczy Lőrinc gyermekeinek magántanít-

tója, valamint térképmásolásból. Jelentkezik a katonaságnál, hogy letöltse egyéves önkéntesi szolgálatát, és kéri, hogy Bécsbe helyezték. Ennek eleget tesznek, feltételei pedig engedélyezik, hogy az ottani egyetem Protestáns Hittudományi Karára beiratkozhasson.¹² Úgyhogy 1877. október 11-től a következő év július 20-ig a kar diákja.¹³ Mikor nincs szolgálatban, eljárhat az órákra.

Így csak 1878 őszétől lesz nagyenyedi teológus. A tanári kar azzal a feltétellel engedi meg, hogy egyenesen a II. évfolyamra iratkozzék, ha vállalja, hogy a következő évek alatt az I. évfolyam vizsgáit rendre leteszi.¹⁴ Itt jórészt újra találkozik már korábbi tanáraival. Volt osztályfőnöke, Keresztes József most bibliai teológiát ad elő. Décsei Károly az ó- és újszövetségi exegézis, Hegedüs János az egyháztörténet, egyházjogtan, Garda József a szónoklattan, keresztény erkölcs-tan, kateketika, cura pastoralis tanára, s emellett teológiai szemináriumokat vezet. A bölcsészettörténetet eleinte Mihályi Károly, majd halálát követően Kovács Ödön adja elő. Ő még teológiai enciklopédiát, dogmatörténetet és keresztyén hittant is tanít. Évfolyamonként 15 körüli a diáklétszám. A teológusok többsége a kisebb osztályokban „privátánító” is, ezzel jut szerény keresethez. Másik tevékenységük az önképzőkörhöz kötődik. Ennek Nagyenyeden a teológushallgatók a szervezői. A bölcsész diákok többnyire csak asszisztálnak, a tisztségviselők, és a fő szereplők a teológiai hallgatók. A kört különben is a teológus Kovács Ödön professzor vezeti. Berde a kör egyik legaktívabb tagja.

Másodéves korában a jogtörténelmi pályakérdés kidolgozásával nyer 23 forintos jutalmat: „Mely országokra és népekre terjedt ki időnként a magyar uralom a Balkán-félszigeten 1526-ig? Minő jogi viszony létezett ezen országok s népek közt Magyarországon?”¹⁵ Harmadéves korában az egyháztörténelmi pályakérdés kidolgozását választja: „Adassanak elő azon tantételek, melyek a reformáció első korszakában a protestáns egyház mind a két főbb felekezete kebelében vita tárgyául szolgáltak az igazhitűség megállapítása tekintetéből”.

Evfolyamtársával, Veress Sándorral párhuzamosan dolgozzák ki a tételt, és mindketten díjat nyernek. Emellett még a műfordításra (6. zsoltár) és az ódára kiírt aranyforintokat is elnyeri.¹⁶ Mind a zsoltárfordítása, mind pedig az ódája megjelenik a helyi folyóiratban, az *Egyházi és Iskolai Szemlében*.¹⁷ Az óda Mihályi Károly tanárt búcsúztatja.

¹² Jancsó Sándor: *i. m.* 24–25.

¹³ Vö. Berde Alexander. In: Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1849–1919 között*. I. kötet. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2014, 94.

¹⁴ Jancsó Sándor: *i. m.* 25.

¹⁵ Vö. Egy ifjúsági ünnepély. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, IV. (1879), 423–426. A tanév ünnepélyes bezárása a Bethlen-főtanodában. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, IV. (1879), 446–448.

¹⁶ A Bethlen-főtanoda önképzői ünnepélye. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880) 457–458. Tanodai év berekesztése a Bethlen-főtanodában jún. 26-án. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880) 458–460.

¹⁷ Búcsúszó (Mihályi Károly tanár sírja felett. 1880. jún. 16.). In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880), 628–630. VI. zsoltár. Dallama: 77. Zsoltár. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880), 689.

Negyedévesen Berde Sándort választják az önképzőkör elnökéül. Ekkor már három ilyen jellegű szerveződés is működik. Az olvasóegylet a kisebb diákoké. A tudományos és szépirodalmi kör a fő egylet. Mellette van még egy szerény teológiai önképzőkör is. Mindhárom felügyelője Kovács Ödön. A tudományos kör elnöke Berde, a teológusoké Veress Sándor. Az utóbbiban is kiemelik dicséretes munkásságát.

Ebben az 1880/81-es tanévben szinte minden díjat Berde Sándor visz el. Az egyházi beszédre (megadott két igével) kiírt pályázatot Horatiustól vett jelisével adja be, és elnyeri a díjat. A bölcsészeti pályakérdés („Adassék elé és bíraltassék meg Cicero *De natura deorum* c. művének tartalma”) kidolgozásáért 20 forintot nyer. A 90. zsoltár tolmácsolásáért a legjobb műfordításra kiírt egy arany is neki jut. A legjobb románra kiírt pályázatot *Ruth* című versével nyeri meg. Emellett még egyházi beszéd-fordításáért is elismerést kap. A díjak egy részét a tanév végén adják át az önképzőkör évváró és egyben Bethlen-ünnepélyén. A tanári kar által kitűzött kérdések jutalmazása az évváró ünnepélyen történt.¹⁸

Berde Sándor már teológiai éveit ismert személyiséggé vált Nagyenyeden, de a sajtó útján távolabb is. Több verse jelent meg a Bartók György helyi lelkész szerkesztette *Egyházi és Iskolai Szemlé*ben. Sőt az 1880 végén közölt 6. zsoltárfordítását Ivánka Sámuel sárospataki zenetanár bírálta meg. Erre kimerítő választ írt, és megállapította:

„Véleményező úr azonban átírásról, átdolgozásról beszél, s nem fordításról, s ahelyett, hogy a külalakot, az általam eszközölt fordítást venné szemügyre, magát a tartalmat bírálja, ami pedig korántsem az én művem.”¹⁹

E folyóirat tudósít az 1881. szeptember 5–7. között Nagy Péter püspök elnöklétével megtartott papi szigorlatról. Összesen 19-en jelentkeztek, de a vizsgán csak 17-en jelentek meg. Írásbeli dolgozatot kellett írniuk egyházi beszédből, vallásbölcsészetből, bibliatudományból és egyháztörténelemből. Utána pedig szóbeli következett. A folyóirat szerkesztője ezt jegyzi meg:

„A ft. püspök úr különösen kiemelte az ítéletmondás alkalmával Berde Sándort, kinek írásbeli dolgozatai, mind feleletei tanúbizonyságot tettek arról, hogy a szép tehetséget kitarató szorgalommal, a tudomány iránti lelkes odaadással párosítja.”²⁰

Erről a tanévről a pályatárs, Jancsó Sándor így emlékezik meg:

¹⁸ Vö. *Értesítő 1880/81*. Ld. még Egy iskolai ünnepély. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 409–412. Tanévet bezáró ünnepély a Bethlen-főtanodában. *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 457–459. Az önképzőköri tevékenységről tájékoztat még: *A Kemény Zsigmond Önképzőkör Emlékkönyve 1858/9–1908/9*. Szerkesztette Berde Károly, a kör elnöke. Nagyenyed 1909.

¹⁹ Berde Sándor: Ellennézetek. Feleletül Ivánka Sámuel úrnak „A zsoltárok átírásáról” című cikkére. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 188–189.

²⁰ A papi szigorlat. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 534–535.

„Szorgalma, sokoldalú és eredményes munkálkodása biztosította számára tanárainak jóakarató támogatását és szeretetét, de utolsó iskolai évében egészségét is keményen megrongálta elannyira, hogy hosszas és súlyos betegsége alatt nem egyszer aggasztó félelem lepte meg amiatt, hogy papi szigorlatot nem tehet, és így azon rég táplált vágyát, hogy külföldi egyetemre mehessen, nem valósíthatja meg.”²¹

Aligha tévedünk, hogy ez a betegség a tüdőbaj első jelentkezése volt.

Berde Sándor enyedi teológiai éve alatt elsősorban Kovács Ödönnek lett a híve, tanítványa. Ő tolmácsolta az erdélyieknek a liberális teológiai felfogás eredményeit. Ennek lényege, hogy ahol a hagyományos bibliai világnézet a modern tudományos felfogással ellenkezik, ott a tudományosat fogadja el.²² Ezzel Kovács Ödön iskolát teremt maga körül. E téren a korán elhunyt Keresztes József professzor a társa.

Az enyedi teológiai évek alatt gyűjtött pénz lehetővé tette Berde Sándor számára, hogy külföldi tanulmányokba kezdjen. A külföldi teológiai tanulmányok akkoriban elengedhetetlen előfeltételei voltak annak, hogy valaki feljebb léphessen az egyházi ranglétrán. 1881. október 25-én iratkozott be a Jénai Egyetem teológiai karára.²³

Az 1548-ban alapított egyetem a wittenbergi vetélytársaként született, de ennél valamivel konzervatívabb felfogást hirdetett. Tanára volt Hegel és Schiller is. 1817-ben Károly Ágost szász választófejedelem elrendelte, hogy félévenként tíz magyarországi diák nagyon kedvezményes kosztolásban részesüljön. Ettől fogva évente legalább 4-5 magyarországi iratkozott főleg a teológiai karra, elsősorban a lutheránusok közül. Nagy valószínűséggel Berde Sándor is a kedvezmények és híres teológusai miatt választotta Jénát. Utóbb név szerint is említi²⁴ Karl August Hase professzort, a dogmatika és egyháztörténet tanárát, aki a liberális teológia képviselőjeként próbálta egyeztetni a keresztyénség ősi tanításait a modern kultúrával. Richard Adalbert Lipsius professzor ugyancsak a korai keresztyénség tanait igyekezett liberális szemszögből bemutatni. Említi még Adolf Bernard Hilgenfeld teológust, az újszövetségi diszciplínák nemzetközi szaktekintélyét. Berde Sándor a jénai professzorok hatására válik újszövetségi teológussá.

A nyári hónapokat gyalogos országnézéssel tölti Tirol, valamint Svájc tájain. Bregenz városában eleget tesz a tizenhárom napos katonai szolgálatnak, majd Zürichet érintve érkezik Bázélbe. A város pápai alapítású 1460 óta teológiai karral működő egyeteme a reformáció egyik központja lett. A 18. század köze-

²¹ Jancsó Sándor: *i. m.* 25.

²² Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út, Cluj-Kolozsvár 1925, 8.

²³ Vö. Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *i. m.* 94.

²⁴ Vö. Berde Sándor: Előszó. In: uő: *Jézus vallása a három első evangélium szerint*. Újszöv. bibliai teológiai tanulmány. Theológiai m. tanári vizsgára írta Berde Sándor kaczkói ev. ref. körlelkész. Décsen 1889, 3–5.

pétől főleg a sárospataki és debreceni református diákok tanultak ott, de erdélyiek is akadtak szép számmal. Berde Sándor ellátásra számíthatott a teológia alumneumában, s emellett az ottani magyar egyesület is támogatásban részesítette. 1882. október 10. és 1883. július 7. között volt a teológiai kar hallgatója.²⁵ Szabadidejében kisebb kirándulásokat tesz a környékre. Itt köt barátságot Erőss Lajos későbbi debreceni püspökkel.²⁶ Itteni professzorai közül Rudolf Stähelin-Stockmeyer, az egyháztörténet előadója és a Schleiermacher-követő Julius Wilhelm Kaftan, a dogmatika és etika tanára gyakorol rá nagyobb hatást. Mindketten a liberális teológia hívei voltak.

1882 őszén és 1883 elején két Bázélből keltezett érdekes levélben számol be tapasztalatairól az *Egyházi és Iskolai Szemle* olvasóinak. Mint kiderül, Svájcban is rendszeresen olvassa a folyóiratot, abból értesül a hazai eseményekről. Ő a reformátusok bázeli helyzetét ismerteti. Bár a templomok többnyire megtelnek istentiszteletek alkalmával, „a lakosság jó nagy részét azonban sem templom, sem vallás, sem Isten nem érdekli”. Mióta 1874-ben az egyházak kezéből kivették az anyakönyvezést, egyre több gyermeket nem keresztelnek meg. A zsinatokon két párt küzd: az ortodoxok és a reformerek. A vita középpontjában éppen a keresztelés szükségessége áll, valamint az, hogy a meg nem kereszteltek konfirmálhatnak-e. Az ellentét annyira feszült, hogy sokan az egyház kettészakadásától félnek. Újabbán fennáll annak veszélye, hogy a kanton vezetése megvonja az állami támogatást mindegyik egyháztól.²⁷

A második levél két missziós intézményt mutat be. Az egyik az 1815-ben megalakult Bázeli Hittérítő Társulat 1844 óta működő missziós intézete, amelyet a württembergi lutheránusokkal közösen tartanak fenn. Ide 18–25 év közötti fiatalokat vesznek fel. Kétéves bentlakásos kurzus után kiküldik őket India, Kelet-India (ma Indonézia), Kína, Afrika nyugati partjain működő missziós állomásokra. Akkor 79 növendéket készítettek fel. A szerző összefoglalja a misszionáriusképzés történetét is, kezdve a 18. századi brit intézetekkel. A levél folytatásában egy különös, a Jura-hegység magaslatán álló intézetről, a Hl. Krischoma Pilgermissionról nyújt képet. Ennek alapítója úgy találta, hogy a bázeli intézetben túlzott teoretikus képzést végeznek, úgyhogy itt csak a Biblia-ismeret fontos tantárgy, s minden a gyakorlatra összpontosít. Nagy szigorral 55 testvért készítenek fel négyéves kurzus alatt. Az itt végzettek nem a távoli földrészekben, hanem Európa peremvidékén fognak szolgálatot teljesíteni, ahol szükséges a keresztyén szellem megerősítése. Az intézet mellékkádként egy javítóintézetet és egy nyomdát működtet.²⁸

A tanév leteltével három lehetőség is kínálkozik a fiatal teológusnak. Az egyik a bázeli továbbtanulás. Erre professzorai is biztatják, és ösztöndíjhoz juttatnák.

²⁵ Vö. Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *i. m.* 94.

²⁶ Berde Károly: *i. m.* 61.

²⁷ Berde Sándor: Külföldi levél. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VII. (1882), 493–500.

²⁸ Berde Sándor: Külföldi levél. Bázél, 1883. febr. 3. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. (1883), 63–70. és 88–93.

Ráadásul az *Allgemeine Schweizer Zeitung* tekintélyes honoráriumot fizet neki Jókai elbeszéléseinek német fordításáért. Nagy valószínűséggel maga Berde Sándor is gyakran eljár a Bázeli Hittérítő Társulat missziós intézetébe, mert diáktársai rábeszélnek egy kelet-indiai, szumátrai térítőútra. A harmadik lehetőség, a hazatérés győz. Már csak azért is, mert menyasszonya visszavárja.

Kackói körlelkészség

Az *Egyházi és Iskolai Szemlének* az az 1883. február 28-i száma, amely Berde Sándor második bázeli levelének végét közli, érdekes „köröztetést”, vagyis hirdetést is tartalmaz: pályázat a dési egyházmegye kackói misszionárius papi állására.²⁹ Ez azt sugallhatta a fiatal lelkésznek, hogy otthon, Erdélyben is végezhet missziói munkát.

Az állásnak valóságos előtörténete van. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1882. május 31. és június 4. között Kolozsvárt tartott közgyűlése külön pontként foglalkozik az állás megszervezésével. Az Igazgatótanács által előterjesztett javaslat öt oldalt tesz ki a jegyzőkönyv 27. száma alatt.³⁰

A kilencpontos határozat megindoklásaként felhozzák, hogy a kackói papi állás az egyik legterheesebb az egyházkerületben. Egy anya- és nyolc leányegyházközséget foglal magában, úgyhogy a lelkésznek állandóan utazni kell, s ráadásul olyan veszélyeztetett területen fekszik, ahol a beolvadástól kell megmennteni a híveket. Ennek ellenére a papi fizetés eddig a lakáson kívül csak 400 forintot tett ki. Így nem csoda, hogy már három éve nem tudják betölteni az állást. Ezért úgy vélik, hogy fiatal, különös buzgóságú misszionárius lelkészt kell ide kiküldeni meghatározott időre. Ezt az időszakot legfeljebb egyszer lehessen meghosszabbítani, mert másként elkényelmesedik a lelkész. A továbbiakban kandidáció nélkül pályázhasson az illető rendes papi állásra. Biztosítani kell neki a fogattartást külön fizetéssel. A folyamodókra nézve a püspök kérje ki a nagyenyedi teológia tanárainak véleményét. Ezután kerüljön sor a hármaskandidálásra, ha van elég jelentkező. A javaslat végül összefoglalja a leendő körlelkész kötelességeit, 703 forint 59 krajcár fizetést és 100 forint fuvartartási költséget ígér, felsorolja a szertartásokért járó összegeket. Öt évben szabja meg a szolgálati ciklust, amelyet – kedvező elbírálás esetén – egyszer lehet meghosszabbítani. Csak 30 éven aluliak pályázhatnak. Megjegyzik, hogy a meghirdetéskor egyik egyházközségben sincs kántori állás, illetve iskola. Ezek után jelenik meg az említett pályázati hirdetés:

„A dési egyházmegyében a *kackói missionarius papi állomás*. Javadalma: tisztességes lakás házi kerttel és 784 frt 99 kr. fizetés; melyből 514 frt alapítványok kamatja és egyházkerületi segély, 105 frt tőkekamat, 50 frt canonica portio jöve-

²⁹ Köröztetnek: 220–1883. A dési egyházmegyében a kackói misszionárius-papi állomás. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. (1883), 99–100.

³⁰ Szász Domokos – Bodor Antal (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt 1882. május hó 31-ik és június hó 1–4-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1882, 50–54.

delme, 115 frt 99 kr. az egyháztagoktól, ezenkívül a díjlevélben meghatározott stóla. A lelkész köteles fogatot tartani és a canonica portio úgy rendes, mint egyenértékű adóját fizetni, míg a felszedendő hátralékokból és remélhető alapítványokból e kiadás fedezhető leendő. Az anya egyházközséghez tartoznak az al-őri, szelecskei, galgói, b.-polyáni, soosmezei és ilondai l. egyházközségek. Kötelessége a lelkésznek minden hónap 1-ső és 3-ik vasárnapján délelőtt vagy délután Kaczkón, Szelecskén, Kapjonban, Al-Őrben és Gogán; 2-ik és 4-ik vasárnapján pedig Galgón, B-Polyánban, Soosmezőn és N.-Ilondán fölváltva isteni tiszteletet tartani; az úrvacsorát az ünnep első- és másodnapján egyszer a községi felső, máskor az alsó csoportban osztani ki. Ezenkívül a lelképásztori gondozást, az anyakönyvek vezetését, a confirmatiót végezni. Pályázati határnap március 31-ike. A kijelölés a m. ig. tanács által történvén: a folyamodványok alól írthoz küldendők. A lelkész 5 évre választatik, 5 év elteltével még más öt évre megválasztható, de az állomáson 10 évnél tovább nem maradhat.

1883. febr. 21. Nagy Péter erdélyi ev. ref. püspök”

A következő évben, a május 16–20. között Kolozsvárt tartott egyházkerületi közgyűlésen a 31. pontban ismét a kackói „missionáriusi állomás” kerül teríték-re.³¹ A püspök közli, hogy az állásra kétszeri³² meghirdetés során is csak egy-egy nem megfelelő jelölt pályázott. Felteszi a kérdést, hogy hirdessen-e újabb pályázatot, vagy elfogadhatóbbá teszik a feltételeket. Ő két módosítást javasol. A közgyűlés vita után úgy dönt, hogy a püspök a beérkező folyamodványokat tegye át a teológiai akadémia tanári karához véleményezésre, s a misszionáriusi alkalmazás élethossziglan tartó.

E módosításokkal jelenik meg a pályázat harmadszor is az *Egyházi és Iskolai Szemle* 1883. június 15-i számában június 30-i határidővel.³³ Minden valószínűség szerint Berde – miután menyasszonya véleményét is kikérte – még Bázalból küldte el jelentkezését.³⁴

³¹ Szász Domokos – Bodor Antal (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1883. május hó 16–10. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1883, 40–41.

³² A második meghirdetés 1883. ápr. 9-én történt május 8-i határidővel. Vö. *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. évf. (1883) 172.

³³ Köröztetnek: 602–1883. A deési egyházmegyében a kackói missionarius papi állomás, harmad ízben. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. évf. (1883) 266.

³⁴ Vö. Jancsó Sándor: *i. m.* 26. A családi hagyományban így élt a kackói állásválasztás története: „1883-ban tér haza Németországból Enyedre. Leteszi utolsó papi szigorlatát, és jelentkezik Szász Domokos püspöknél. A püspök érdeklődéssel hallgatja meg beszámolóját, s mikor a kelet-indiai misszió kérdésére is ráterelődik a szó, mosolyogva, de kemény határozottsággal közli erre vonatkozó véleményét a fiatal lelkéssel: »Majd biztosítok én Önnek itt Erdélyben misszionáriusi állást! Nekünk itt van szükségünk ilyen feladatra vállalkozni kész emberekre. Itt vannak többek között a Nagy-Szamos menti szórványaink. A kackói parókia hét év óta üres, huszonnégy község szórványnépe tartozik hozzá. Ehhez legyen Önnek kedve!» Berde Károly: *i. m.* 61. Ezt az elképzelt párbeszédet két dolog is valótlanná teszi. Egyrészt a kinevezéskor még Nagy Péter volt a püspök, másrészt június 30-ig kellett pályázni, s Berde csak július 7-én jelentkezett ki a bázeli egyetemről.

Az Igazgatótanács július 29-én kelt határozatát az augusztus 15-i számban olvashatjuk:

„Kackó e. k. új papi állomására a nagyenyedi teológiai akadémia által tett ajánlat tekintetbe vételével 5 folyamodó közül *Berde Sándor papjelölt* neveztetett ki.”³⁵

Berde Sándor hazatérte után tette le a második papi vizsgát. Felszentelésének idejére nézve nem találtunk adatot.

A Désen megjelenő *Szolnok-Doboka* című „társadalmi, közgazdászati és szép-irodalmi hetilap” 1883. október 21-én a *Vegyesek* rovatában közli a hírt, hogy az évek óta gondozatlan kackói egyházközségnek új lelkésze van, Berde Sándor papjelölt, akit október 14-én Kovács Samu dési lelkész iktatott be hivatalába. Berde Károly szerint beszédének alapigéjét Pál apostoltól vette: *Nem szégyellem a Krisztus evangéliumát.*³⁶

Berde Sándor rövidesen asszonyt vitt az elég romos kackói papi lakba. Már 1879 óta forgolódott Ónodi Veress Károly nagyenyedi ügyvéd, a kollégium egy-

A kackói omladozó református parókia
(2017-ben készült felvétel)

kori jogtanácsosa özvegyének, született Mester Amáliának a házában.³⁷ A nagyobbik leány, Mária, miután vőlegénye hirtelen tífuszban halt meg, elfogadja közeledését. Német nyelven csevegnek gyakorlás céljából. 1881-ben, amikor elvégzi a teológiát, meg is történik a leánykérés és eljegyzés. A vőlegény külföldi tanulmányútja késlelteti a házasságot, de a kapcsolat nem szakad meg. A kackói papi lakás rendbehozatala után, 1884. május 10-én kötnek házasságot Nagyenyeden. Egybe-

kelésüket Cseresnyés Ödön búzásbocsárdi lelkipásztort áldja meg a vártemplomban.³⁸ A fiatalasszony biztosítja a családi otthont, hátteret az ifjú lelkésznek,

³⁵ Igazgató tanácsi gyűlés. Kolozsvár, 1883. júl. 29. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. évf. (1883), 357.

³⁶ Berde Károly: *i. m.* 61.

³⁷ Az anyai család leszármazását Molnár Szabolcs igyekszik tisztázni (ld. Molnár Szabolcs: *i. m.* 8.). Az Ónodi Veres/Weress család leszármazási tábláját Nagy Iván is közli (Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XII. köt. Pest 1865, 473–474.). A családi hagyomány szerint Veress Máriának nyolc testvére volt. Nagy Iván csak hetet sorol fel, akik 1840 és 1858 között születtek. Berde Sándorné későbbi visszaemlékezéséből tűnik ki, hogy felsorolásból hiányzó Berta a legfiatalabb lehetett (ld. Jékely Vilma: A nagyasszony visszanéz. In: *Keleti Újság*, 1943. okt. 17.).

³⁸ Hymen. In: *Közérdek*, 1884. máj. 11.

hogy terhes munkájának élhessen. Az ifjú házaspárnak itt születik első három gyermeke: Sándor (1885),³⁹ Amál (1886) és Mária (1889).

Berde Sándor 1883. október 1-jétől 1890. szeptemberéig, hét éven át körlelkész Kackón. Itteni sokoldalú munkásságát nehéz összefoglalni. Jancsó Sándor emlékbeszéde túlzásokba is esik kissé, amikor azt állítja, hogy „9 fő és 18 mellékegyházközség valláserkölcsei vezére és adminisztráló körlelkésze” volt.⁴⁰ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület évente kiadott névkönyve⁴¹ pontosan felsorolja az egyházközségeket, azok lélekszámát és az iskolakötelesek számát. Ez pedig a következő adatokat közli 1884-re: Kackó 24 fő, 8 tanuló (lelkipásztor Berde Sándor), ide tartozik: Szelecske 53/16, Galgó 64/8, Alór 5, Blenke-Polyán 28, Nagyilonda 20, Sósmező 26, Guga 8, Kaplyon 5 fővel. Ez 233 főt és 32 iskolakötelest tesz ki. Az egyházközségek a Nagy-Szamos jobb partján, dombos vidéken, Szolnok-Doboka megyében fekszenek. A névkönyv azt is megjegyzi, hogy kántori állás nincs. A felsorolásból kitűnik, hogy – az Újfalvi család támogatásával épült – templom és papi lak Kackón található, ezért itt a lelkész székhelye, de a vele majdnem összenőtt Szelecskén él több református. 1887-re sikerül itt iskolát nyitni, amelynek Veress Sándor lesz a tanítója, aki már kántori szolgálatot is végez.

Szemrevételezve a felsorolt falvakat Kádár József múlt századfordulón megjelent monográfiájából,⁴² érdekes korjellemző adatokat tudunk meg.

Kackó a Kaplyon nemzetség tulajdona volt, először 1348-ban említik. A 19. század végén az Újfalvi család birtoka már báró Inczedy Samuné tulajdonában van. Kisebb birtokkal rendelkezik még a gróf Wass, Desseffy és a Hankó csa-

³⁹ Berde Sándor ugyanolyan tehetséges volt, mint kisebb testvérei. A kolozsvári Ev. Ref. Theológiai Fakultás végzése mellett az egyetemen is hallgatott kurzusokat, utána 1908/9-ben a berlini egyetem protestáns teológiai karán képezte magát, 1909-ben pár hónapot Heidelbergben töltött, Friedrich Niebergall tanítványául szegődött. (Vö. Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *i. m.* 94.) Hazatérte után Kolozsvárt volt átmenetileg hitoktató, majd brádi lelkész lett. Az első világháborút követő zavaros időkben halt meg 34 éves korában, pásztorokodása 8. évében, négy árva hagyott maga mögött. A család a spanyolnáthával magyarázza halálát, amelyhez bizonyára az örökletes tüdőbaj is hozzájárult. A *Református Szemle Gyászrovata* megjegyzi: „apjának tiszta idealizmusát, pásztori ajándékait örökölte”. Ld. Berde Sándor [Gyászrovat]. In: *Református Szemle*, XII. (1919/15), (119–120) 119.). Egyes forrásokban 1918-at lehet olvasni a halál időpontjaként. Ő is író volt. Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának Berde-hagyatékában a 48. doboz nem a mutató szerinti idős, hanem a fiatalabb Berde Sándor kéziratait tartalmazza (*Kata és Katóka* – regény, *A csodálatos asszony* – regény, *Emma* – regény, *Káprázat* – színmű, *Sóvidéken* – tárca stb.).

⁴⁰ Jancsó Sándor: *i. m.* 26. Ezt az adatot azután számos helyen elismélik. A hivatalos iratokban csak – Kackóval együtt – kilenc egyházközség szerepel. „Mellékegyházközségekről” sehol sincs szó.

⁴¹ Bodor Géza (szerk.): *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*. Huszonnyolcadik évfolyam. Stein János nyomdája, Kolozsvár 1884, 48., valamint a következő évfolyamok 1890-ig.

⁴² Ld. Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*. III–VII. kötet: *A vármegye községeinek részletes története*. Kiadja Szolnok-Dobokavármegye Közönsége Deésen, Nyomatott Demeter és Kiss Könyvnyomdájában 1900–1901. E kötetek betűrendben adják az egyes települések leírását és adatait.

van. Kisebbs birtokkal rendelkezik még a gróf Wass, Dessewffy és a Hankó család. A református egyházközséget 1756-ban alapították, amikor több nemes család összedott egy telket templomhelyül. Az első templomot 1805-ben kezdték építeni, ezt 1841–1845 között megújították, ekkoriban épült a papi lak is. 1877-ig Jónás Bálint volt a lelkész, őt követte Berde. 1891-ben az 1364 fős lakosság így oszlott meg: 29 római katolikus, 1045 görögkatolikus, 84 református, 5 lutheránus, 201 izraelita. 1894-ben kéttanítós állami iskolát kap a falu.⁴³ A szomszédos *Szelecskén* 1859-ben szűnt meg az önálló református egyházközség, 1891-ben 524 fő lakta, ebből 2 római katolikus, 339 görögkatolikus, 81 görögkeleti, 86 református, 16 izraelita. Református elemi iskolája 1895-től vált államivá.

Kaphyon az alapító nemzetségtől vette nevét. Utóbb a gróf Haller család birtokába került. Az 1890-es években műemlék kastélyát Voith János birtokolta. 1891-ben 489 lakosából 32 római katolikus, 398 görögkatolikus, 50 református, 6 lutheránus és 3 örménykatolikus volt.

Galgót 1405-ben említik először. Református egyházközségét a galgói Rác birtokos család támogatásával 1769-ben alapítják, de 1850 óta Kackó leányegyházközsége. 1888-ban Berde Sándor lelkész és Simó Lajos nagybirtokos támogatásával református egyházi iskolát hoznak létre, melynek egyik terme imaházul szolgál. 1889-ben állami iskolát nyitnak. A lakosság 1891-ben 769 főt tesz ki: 30 római katolikus, 125 görög katolikus, 450 görögkeleti, 84 református, 5 lutheránus, 3 unitárius, 72 izraelita.

Blenke-Polyán eredetileg tiszta román falu volt, csak 1890-ben magyarították nevét Blenkemezőre. A következő évben 674 lakosából 7 római katolikus, 3 görögkatolikus, 599 görögkeleti, 22 református, 43 izraelita volt. A falu földesura Simó Lajos országgyűlési képviselő, egyházkerületi főgondnok volt, aki 4500 hold földet birtokolt. Mindenben segítette a reformátusokat.

Guga neve 1592-ben fordul elő dokumentumokban, jelentése: süveg. 1891-ben 200 lakosából 12 római katolikus, 182 görögkatolikus, 4 református, 2 unitárius.

Sósmező neve 1538 óta ismert. 1891-ben 927 lakosából 11 római katolikus, 749 görögkatolikus, 21 református, 146 izraelita. *Nagyilondán* csak az 1886-os adataival rendelkezünk: 584 lakosból 181 római katolikus, 494 görögkatolikus, 32 református, 40 izraelita volt.

A felsorolt számarányok jól jellemzik a terepet, ahol Berdének dolgoznia kellett. A falvak közül csak Kackónak van ezer főt meghaladó lakossága, a nagy többséget a görögkatolikus vagy görögkeleti románok teszik ki. A magyarság ekkoriban már teljesen szóróvanná fogyott. A reformátusok egy része anyanyelvét is elvesztette. 1895-től az állam valamennyire – főleg iskolák alapításával, egyházak támogatásával – megpróbált javítani a helyzeten, de már túl későn.

⁴³ 2011-ben Kackó 1371 fős lakosságából 23 vallotta magát magyarnak, közülük 8 volt református. 2009-ben felújították a templomot, 2011. május 16-án ünnepség keretében emléktáblát helyeztek a templom falára, amely az ott született Berde Amálra és Máriára emlékeztet.

Berde Sándor tehát kilenc falu reformátusainak gondját viselte. Szelecskén voltak a legtöbben, 86-on, Alőrben és Kaplyonban a legkevesebben, 5-5 fő. Mindenekelőtt nyilvántartásba kellett venni a híveket. Újra fel kellett fektetni az anyakönyveket. Nem egy magát reformátusnak valló a román anyakönyvekbe volt bejegyezve, mert más pap nem működött a környéken. Akkor még (1895-ig) az anyakönyvvezetés az egyház kezében volt.

Ezért a falvak román papjait már megérkezése után felkereste, és baráti viszonyt alakított ki velük. Másrészt a kackói templomot rendbe tette, harmóniummal és fűtéssel látta el. Bár ő maga hangszeren játszott, énekhangja nem volt. Az énekvezér szerepét felesége töltötte be. Sikerült a templomot otthonossá tenni olyannyira, hogy a rossz időben távolról érkezők is jól érezzék magukat az istentisztelet idején. Ugyanakkor a 40 km-es távolságot felölelő körének híveit nem gyűjthette mind Kackóra. A távolabbi falvakban gyülekezeti helyeket kellett találnia, néha szobában, néha konyhában, s ott prédikált, osztott úrvacsorát a sokszor csak tucatszámú atyafinak. Előfordult, hogy puliszkával kényszerült úrvacsorát osztani, mert az egész faluban nem találtak kenyeret. Kétfogatós kocsijával évente közel 3000 km-t tett meg rossz, poros utakon, 25-30 alkalommal osztott úrvacsorát. Még néha éjszaka idején is kiszállt egy-egy beteg hívéhez, ha hívták. Ő volt az orvos és a tanácsadó, adminisztratív ügyekben is eljárta a megyeközpontban. A Kackón élő több mint 200 izraelitát, akikhez csak ritkán látogatott egy-egy rebbe, azzal tudta megfogni, hogy ószövetségi imákat olvasott fel nekik héberül.⁴⁴ Bizonyára a tiszteletes jobban ismerte a héber nyelvet, mint a jiddisül és magyarul/románul beszélő zsidók.

Az iskoláztatás kérdése is gondot jelentett. A nagyobb lélekszámú leányegyházakat igyekezett valamennyire önállósítani, saját presbitériumot szervezve. Majd meggyőzte őket, hogy érdemes egy-két tanerős elemi iskolát létesíteni. A két nagyobb létszámú gyülekezetben, Szelecskén és Galgón siker koronázta fáradozásait. A szelecskei kántor-tanító, Veress Sándor állandó segítsége, munkatársa lett. Az iskolaépületek egyik terme rendszerint imateremként is szolgált. A *Szolnok-Doboka*-ban közölt nyilvános köszönetei, levelei ezekről a kis sikerekről számoltak be. 1886. április 11-én a dési Államépítészeti Hivatalnak köszöni meg Simó Lajos főgondnokkal együtt, hogy ingyen elkészítették egy templom tervét Blenke-Polyánára és egy iskoláimaház tervét Galgóra. 1887. január 9-én azoknak mond köszönetet, akik adakoztak a Kackóról a szelecskei iskolába télvíz idején átjáró gyermekek felöltöztetésére, közli az adakozók névsorát. 1887. augusztus 7-én köszönetet mond azoknak, akik a június 18-án a szelecskei iskola-imaház alapjára Kackón rendezett műkedvelő előadás alkalmából adakoztak. Mert Berde tiszteletes a tanító segítségével kis előadásokat is rendezett a diákokkal. 1888. július 5-én arról ad hírt, hogy a szelecskei iskolában, ahova a kackóiak is járnak, július 1-jén megtartották az évvizsgát, kik voltak sikeresek, s kik adakoztak a diákok jutalmazására.⁴⁵ A tehetségesebbnek vélt

⁴⁴ Ezekről tájékoztat Berde Károly: *i. m.* 63–66.

⁴⁵ Levelezés. In: *Szolnok-Doboka*, 1888. júl. 22.

tanulók szüleit igyekezett meggyőzni arról, hogy érdemes a gyermeket valamelyik városi iskolában tovább taníttatni.

A kackói eklézsia hétholdas birtokán saját maga gazdálkodott, még segéd-eszközöket, szerszámokat is tervezett. Szabadidejében kedvenc időtöltése volt a fűrés-faragás.

Munkájának eredményességét leginkább a számok tükrözik. Az egyházkerületi évkönyv szerint, mikor Kackóra érkezett 233 híve volt, közülük 32 iskolaköteles. Mire 1890-ben távozott, a nyilvántartott hívek szám 348-ra emelkedett, az iskolaköteleseké 58-ra.

Az intenzív szervezőmunka mellett a hét egy-egy napján visszavonult, és ilyenkor nemcsak az istentiszteletre készült, hanem cikkeket írt, tudományos munkát végzett. 1884 elején vált a *Szolnok-Doboka* külső munkatársává. A már említett nyilvános köszönetek mellett közölt prózát és verset is. Hosszabb prózai szövege az *Egy nap az Alpeselek honában* címmel 1884 őszén jelent meg öt folytatásban.⁴⁶ Útinaplója alapján Tirol vidéki emlékeit írja le, még egy naplóba lejegyzett versét is közli.

Alkalmi versei nagy valószínűséggel a szerkesztőség kérésére-biztatására születtek. Hamar felismerték a költői vénát a lelkészben. *Szamosmenti felköszöntője* S[í]mó] L[ajos] „képviselő úr” szüretén fogant népies vers.⁴⁷ Ferenc József király augusztus 18-i születésnapját akkoriban illett megünnepelni. 1886-ban ötszakaszos *Király himnusz*t közöl,⁴⁸ amelynek visszatérő refrénje: „Oh áldd meg a Magyar Királyt / Népek nagy Istene”. 1888-ben *Hymnusz: Királyunk születésnapjára* címmel tesz közzé⁴⁹ ötszakaszos ódát. 1886. november 13-án Désen ünnepélyesen megnyitották a helyi színházépületet, erre az alkalomra is ötszakaszos ódát írt.⁵⁰ A dési honvédsíremlék leleplezését 1889-ben hétszakaszos ódával köszöntötte.⁵¹

Maradandóbbak lírai versei. Valószínűnek tartjuk, hogy ebből jóval többet írt, s csak egy-egy sikerültebbet bocsátott a sajtó rendelkezésére. Sajnos nincs nyoma annak, hogy költői hagyatéka valahol fennmaradt volna. A *Szolnok-Dobokában* öt lírai versére bukkantunk, valamennyi konkrét eseményhez köthető: feleségét, párját várja otthonába,⁵² kisfia születésén örvendezik,⁵³ vihar után kis kertje pusztulásán sajnálkozik.⁵⁴

⁴⁶ Ld. Berde Sándor: Egy nap az Alpeselek honában. In: *Szolnok-Doboka*, 1884. szept. 7., szept. 14., szept. 21., szept. 28., okt. 5.

⁴⁷ Berde Sándor: Szamosmenti felköszöntő. In: *Szolnok-Doboka*, 1884. febr. 17.

⁴⁸ Berde Sándor: Király himnusz. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. aug. 22.

⁴⁹ Berde Sándor: Hymnusz. Királyunk születésnapjára. In: *Szolnok-Doboka*, 1888. aug. 26.

⁵⁰ Berde Sándor: A megyei magyar nemzeti színház megnyitásakor. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. nov. 21.

⁵¹ Berde Sándor: A dési honvéd-síremlék leleplezésekor. In: *Szolnok-Doboka*, 1889. jún. 2. Hasonló fogantatású még a *Májusi éj. Köszönetül a dési Dalkörnek* (*Szolnok-Doboka*, 1886. máj. 30.) című 63 soros verse.

⁵² Berde Sándor: Én és a csalóány. In: *Szolnok-Doboka*, 1884. ápr. 27.

Az *Én és a csalóány* címűt idézzük:

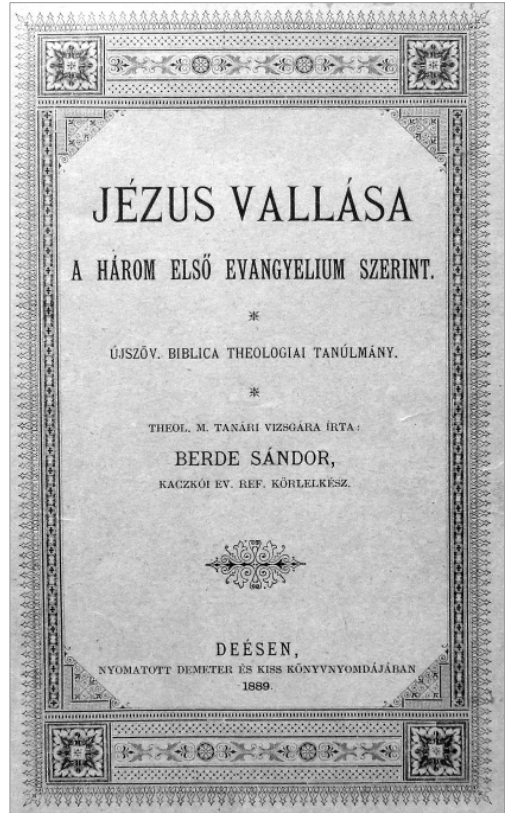
Légy üdvözölve szép vidék!
Mít ősszel búsan elhagyék,
Újra látom e kis hazát
Itt építetek megint tanyát;
Egy kis meleg, édes otthont,
melyre haj, veszély hijába ront...
Oh, kedves, szép tavasz!

Hisz csak magad vagy, jó madár,
Mondd hát: eszed miért is jár
Édes, meleg, puha tanyán?
Építhetsz-e azt egymagán?
Kivel osztod búd, örömed
Vihar ha ér, el majd ki fed?
A magánlét oly zord.

Oh szép idők, oh szép tavasz!
Nem értenéd ifjú te azt...?
Hallod dalom, mely átmegyen,
Hol megjövék, völgyön, hegyen:
Ott a messze kék határon
Jön utánam az én párom...
Egyedül nem vagyok.

Igen, s ő azt megérti jól
Habár ezer madár dalol.
S mire kinyílt a kikelet
Elér, s fészket rak majd veled. –
Oh kis madár, daloljuk hát
Együtt szívünk édes dalát:
Utánam is – várva várom
Készülődik kedves párom.
S majd ha a lég enyhe lészen,
S zöld palást a völgyön, bércen:
Dalom után eljön erre
S puha fészket rakok vele.

[1884.] április 14.

⁵³ Berde Sándor: Távolból. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. jan. 3. Leánya, Mária születésekor is írt verset. „Legdrágább ereklyém ma is az a költeménye, melyet az én születésemkor írt” – idézi a valamást Molnár Szabolcs: *í. m.* 10.

⁵⁴ Berde Sándor: Jégvihar után. In: *Szolnok-Doboka*, 1887. szept. 4.

A 19. század közepén divatos almanachlira hangulatát is tükröző népies versnek van valamelyes érzelmi alapja. Kétségtelenül arra utal, hogy szerzője lírai alkat volt, aki csak a társadalmi elvárásoknak eleget téve, az iskolában tanult recept szerint írt alkalmilag ódákat is.⁵⁵ Erről a tőről fakadt idősebb fia és lányai költői tehetsége.

A versírás többnyire ihlet kérdése, esetleg gyakorlatbeli jártasságot igényel az alkalmi ódák írásakor. A tanulmányírás, a tudományos munka már időigényes és nyugalmas elmélyülést feltételez. Berde Sándornak két tanulmánya maradt fenn. Az elsőt még Jénában, diákkorában írta. Lehet, hogy egyetemi tanulmányai során valamelyik professzor szemináriumában fogalmazódott meg – esetleg először németül. Magyar szövegét elküldte az *Egyházi és Iskolai Szemlé*nek, és az 1882 tavaszán öt folytatásban közölte.⁵⁶ Már az is, hogy a tudós teológus, Bartók György szerkesztő közlésre méltatta, elismerést jelent. Címe: *Az isteni gondviselés*. Négy fejezetre oszlik: *A jövő optimizmusa, A pesszimizmus és természeti világnézet, A spekulatív gondolkodás útja, A vallásos kegyesség útja*.

Második tanulmányát Kackón gyertyafénynél, nehéz szolgálat közben állította össze, s tudós professzorok elé bocsátotta magántanári értekezésésként. Címe: *Jézus vallása a három első evangélium szerint. Újszöv. biblicai theologiai tanulmány*. Előszavában saját vallásos világnézete kialakulásáról tesz vallomást. Édesanyja vallásos buzgósága volt a kiindulópont. Aztán a Mikó- és Bethlen-kollégiumok mélyítették el benne a hitet, és szolgáltak ösztönzésül pályaválasztására. Utal arra, hogy az alma mater iránti hála tartotta vissza a keleti térítői úttól. Felsorolja teológiai professzorait, akiknek legtöbbet köszönhet.

„Itthon dr. Kovács Ödön tanárom volt, ki vágyat ébresztett s táplálékot nyújtott lelkemben az ifjúkori törekvéseknek, s ki mély tudományával az iskola padjainak elhagyása után is mind e mai napig hatással volt tudományos készségemre. Miért is örömmel nevezem magamat az ő hálás tanítványának mindenkoron.”⁵⁷

Kitér még Keresztes József, Décsei Károly, Hegedüs János és Garda József hatására is. Végül a külföldi egyetemek, Bécs, Jéna, Bazel nagynevű tanárai következnek és az, hogy kitől mit tanult.

A 85 lapos, Désen kinyomtatott (1889) dolgozat a következő felépítésű: *Az atya vagy Jézus Isten-fogalma* (Istenről általában és különösen); *Isten országa, vagy a valáserkölcsi viszony Jézus szerint* (Isten országáról általában, A megtérés, Isten iránti szeretet vagy a fiúság viszonya, Emberek iránti szeretet, vagy a testvériség viszonya, Isten országának igazságossága); *A boldogság fogalma Jézusnál* (Kik a boldogok? Mi a boldogság lényege?).

⁵⁵ Mind Jancsó Sándor, mind pedig Berde Károly említi megemlékezésében, hogy Berde Sándor a *Kis Világ* című gyermeklapban „Berde bácsi” névvel gyermekverseket is közölt. Sajnos e folyóirat számai a kolozsvári könyvtárakban nem kerültek megőrzésre.

⁵⁶ Berde Sándor: Az isteni gondviselés. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VII. (1882), 299–304., 317–322., 342–347., 365–373., 393–397.

⁵⁷ Berde Sándor: *Jézus vallása a három első evangélium szerint*, 4.

A tanulmányról a *Protestáns Szemlé*ben Szlávik Mátyás eperjesi teológiai tanár közöl ismertetést „(Sz.)”, aláírással, majd így értékeli azt:

„Szerző mély biblica-theológiai érzékkel hatolt szép és hálás tárgyába, mély vallásos evangéliumi szellem hatja át a művet, de magát az olvasót is annak olvasásánál. A tanulmány törőlmetszett magyarsággal van írva, amellet sehol száraz theologizálás, de mindenütt élénk tárgyalás és logikus fejtegetés jellemzi.”⁵⁸

Negyed századdal később Makkai Sándor akkori teológiai tanár, későbbi püspök az erdélyi egyházi irodalom áttekintésekor méltatja Berde Sándor munkásságát is. Megállapítja, hogy egyetlen nagyobb munkája

„[...] egyöntetű képet igyekszik adni a szinoptikusok Jézusának vallásáról, egyszerű, tiszta és meleg stílusban, főleg a Lang⁵⁹ szelleme által ihletve; a könyv befejezésében nyilvánuló világ- és erkölcsfelfogása a »jézusi életelv« és a »jézusi vallás« lélektisztító, erkölcsnemesítő, vigasztaló és erősítő mivoltának hangsúlyozásán sarkallik; teológiája erősen confessio-ellenes és humanitárius. Jézus a nagy »példánykép«, aki a »szellem világában« vezérli az emberiséget célja felé. A keresztyénség centrális mélységei nemcsak a tárgy, de az író szelleme folytán is eltűnnek egy idillikussá és érzelmessé simított valláserkölcsei felszín alatt.”⁶⁰

Makkai különben Kovács Ödön és Keresztes József két közvetlen, bibliai tudományokkal foglalkozó tehetséges tanítványaként említi Berde Sándort és Józsa Zsigmondot.

A dolgozatot Berde Sándor magántanári értekezésként terjesztette a nagyenyedi teológiai akadémia tanári kara elé. A kollégium keretében önállósult teológiai akadémia új szabályzata lehetővé tette a magántanári képesítést. A korabeli Magyarországon csak az egyetemek adhattak doktori fokozatot, ennél magasabb szintnek számított a magántanárság, a „*venia legendi*” vagy habilitáció. Akik valamely tudományágból megszerezték ezt a fokozatot, jogosultak lettek előadásokat hirdetni tárgykörükből az egyetemi hallgatónak, és a náluk tett vizsga is bekerült a diákok indexébe. A meghirdetett egyetemi rendes tanári állások esetében a magántanárok előnyt élveztek. A protestáns teológiai akadémiák a tanerő-utánpótlás biztosítására vezették be a magántanárságot. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1887-ben határozta el a teológiai szigorlatok rendszerének és a magántanárság szabályainak a kidolgozását. Az első Nagyenyeden képesített magántanár Józsa Zsigmond lett, aki kétévi külföldi tanulmányozás után hazatérve 1888. augusztus 31-én tette le a vizsgát. A szeptember végi egyházkerületi közgyűlés 68. ügyrendi szám alatt veszi tudomásul a vizsgázást, megadja a felhatalmazást a tanításra, és áldást kíván munkásságára.⁶¹ Ugyancsak ez

⁵⁸ (Sz.) [Szlávik Mátyás]: Jézus vallása. In: *Protestáns Szemle*, II. (1890), 155.

⁵⁹ Heinrich Lang (1826–1876) zürichi lelkész, német protestáns teológus.

⁶⁰ Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*, 16.

⁶¹ Szász Gerő – Bodor Antal (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1888. szeptember 29. – október 2. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1888, 103.

alkalommal a 69. szám alatt a teológia vizsgaszabályzatát is véglegesítik. Ennek 9. pontja foglalkozik a magántanári vizsgával. Ezt papi szigorlatok vagy egyházkerületi közgyűlés alkalmával lehet letenni. Bukás esetén nincs javítási lehetőség. Díja 20 forint.⁶²

A második erdélyi teológiai magántanárrá Berde Sándort habilitálták. Miután magántanári dolgozatát elfogadták, 1889. augusztus 31-én az Újszövetség magyarázatból és keresztény dogmatörténelemből tett vizsgát, szeptember 2-án pedig *Költői vonások Jézus tanításaiban* címmel tartotta meg gyakorlati próbaelőadását is a tanárok és diákok előtt. A hatásos előadás után lelkesen megünnepelték.⁶³ Az október első napjaiban tanácskozó egyházkerületi közgyűlés az 57. ügyrendi szám alatt vette tudomásul a vizsgáztató bizottság erre vonatkozó jelentését, és megadta a tanítási felhatalmazást.⁶⁴

A kackói körlelkészi korszakot az ott született – bár emlékezetére aligha hagyatkozott – Berde Mária jellemzi legtalálébban *Az én apám* című, Erdélynek ajánlott versében:

Az én apám tudott jól franciául
S Bázelen németeknek prédikált.
De mikor elment Szolnokdobokába,
Román szótárt vett és grammatikát.

Öt éve nem volt ott a nyájban pásztor,
És sok magyar feledte már szavát –
Kallódó lelkükért apám a kátét
Románra fordította át.

Zsidók is éltek ott, buzgók s szegények.
S az én apám zsidóul is tudott.
S jöttek hozzája nagyszakállú vének:
Hallgatni az ótestamentumot. [...]

A teológiai tanár

Amikor Berde Sándor végzett papjelöltként távozott külföldre, még csak fenyegető távoli lehetőségként emlegették a teológiai akadémia átköltöztetését Nagyenyedről Kolozsvárra. 1889-ben, magántanári vizsgájának letétele után éppen megszületett a végleges egyházkerületi határozat a kolozsvári Ev. Ref. Theológiai Fakultás felállításáról.⁶⁵ De addig is, amíg az megnyílik, Nagyenyeden kellett

⁶² *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyve*, 1888. szept. 29. okt. 2., 103–105.

⁶³ Berde Sándor. In: *Szolnok-Doboka*, 1889. szept. 22.

⁶⁴ Szász Gerő (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1889. október 5–9-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1889, 95–96.

⁶⁵ A teológia áthelyezésének több mint két évtizedes vitáit és harcait többen összefoglalták. Pl. Bartók György: Huszonöt év a Bethlen-főiskola teológiai akadémiaja történetéből. In: *Emlékkönyv dr. Kovács Ödön Ref. Theol. akadémiai tanár tanárságának huszonöt éves ünnepéje alkalmából*.

biztosítani a magas szintű lelkészképzést. Az 1888 novemberében, 42 évesen elhunyt Keresztes József teológiai tanár újszövetségi tanszéke betöltésre várt. Helyettesként meghívták rá Bartók György helyi lelkészt. Az ószövetségi tudományokat Józsa Zsigmond magántanár adta elő helyettesi minőségben, de az ő egészsége már megromlott.⁶⁶ A nagyenyedi kollégium megrendült anyagi viszonyai nem tudtak egy újabb rendes tanári fizetést biztosítani, s ezért az egyházkerülethez fordultak segítségért. Bizonyosra vehető, hogy Szász Domokos püspök ötletéből áthidaló megoldás született: egy Kolozsvárra kinevezett teológiai tanárt küldjenek ki ideiglenesen Nagyenyedre. Az esettel az 1890. november 1–6. között tartott egyházkerületi közgyűlés foglalkozik (64. pont).⁶⁷ Megállapítja, hogy a kolozsvári Ev. Ref. Theológiai Fakultás részére tett alapítvány kamatainak terhére 1000 forint évi javadalommal állítsanak fel tanszéket, erre hívják meg Berde Sándor teológiai magántanárt, és ideiglenesen exmittálják tanárnak a nagyenyedi akadémiához. Ott a rendes tanári állás jogait élvezze, a tanácskozásokon szavazati joggal bírjon, dékánsságot is viselhessen, természetben lakást és failletményt kapjon. A kollégium előjárósága elfogadja a javaslatot, annyi megszorítással, hogy a kiküldött tanár „az előjárósági gyűléseken csak mint tanácskozó s nem mint szavazó tag” vehessen részt.

Ez a meghívás igen nehéz helyzetbe hozhatta Berde Sándort. Hiszen neki, a kollégium neveltjének úgy kellett annak szolgálatába állnia, hogy egyben sírásója is lett. A fiú, Berde Károly orvosprofesszor a családi emlékezet alapján így rekonstruálja a visszas helyzet megoldását:

„A püspök magához kérette Berde Sándort, a fiatal magántanárt Kackóról, és megkínálta őt a felállítandó kolozsvári teológiai fakultás újszövetségi tanszékeivel, azzal a további terhes feladattal azonban, hogy mindaddig, míg néhány éven belül a kolozsvári fakultás a maga teljességében felállítatik, Berde Sándor az enyedi teológiai akadémián lesz köteles az újszövetségi tanszéket ellátni. Berde Sándor nagy nyugtalansággal, megdöbbenve hallgatta végig a püspök kívánságát. A lelkében nehéz vihar tombolása kerekedett. Hogyan vállalhassa el ő, Enyed neveltje, Enyed habilitáltja, az Enyeddal ellenlábás kolozsvári fakultás tanszékét, és ráadásul még teljesítse e tiszteket éppen az ellenlábás Enyeden. Kifejtve erre vonatkozó ellenérveit a püspök előtt, vonakodott igent mondani neki. A püspök nem fogadta el Berde ellenérveit, és szinte felindultan válaszolta reájuk: »Kedves

[Nagyenyed, 1894] 54–128. Nagy Géza: *A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 13–24. Buzogány Dezső: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története*. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. [Gondozta Kozma Zsolt.] Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, 5–28. Lukács Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár [Cluj-Napoca] 2007, 129–193.

⁶⁶ Józsa Zsigmond 1893. aug. 14-én, 31 éves korában halt meg. Ld. *Közérdeke*, 1893. aug. 20.

⁶⁷ Szász Gerő (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1890. november 1–6. napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1890, 90–92.

fiatal barátom, ha én, aki Enyed szülötte vagyok, neves enyedi professzor fia, Enyed neveltje, kész vagyok a kolozsvári gondolatért papnevelésünk fejlesztésének és jövőjének érdekében vállalni ezt a nehéz küzdelmet, akkor Ön is félreteheti aggodalmait, és vegye elő lelkiismeretét! Ön nemcsak Enyeden tanult. Ön világlátott ember, mondja őszinte meggyőződése szerint, hol tudunk magasabb rendű papképzést biztosítani az erdélyi református egyháznak, Enyeden-é, vagy Kolozsvárott az egyetem mellett?» Berde érezte, hogy az objektív igazság a püspök oldalán áll, mégis megkockáztatott még egy gyengébb, inkább érzelmi érvet: »A feleségem enyedi leány, inkább vágyik oda, mint Kolozsvárra, az apja is az enyedi kollégiumot szolgálta mint annak prokurátora, nehéz volna nekünk bármit is Enyed érdekei ellen cselekedni. A püspök visszavágott: »Látja, éppen ezért bírom magukban mindkettőjükből! Az én apám s az Ön apósa együtt szolgálták Enyeden a kollégiumot, együtt küzdöttek a reformkorban. Miért tették? A haladásért, barátom! Azért kell Önnek is ezt a terhet elvállalni. Mindkettőjüknek! A jobb ügyért! A magasabb célért! Gondoljon a leendő tanítványai érdekére, s ne csak a múltak iránti kegyelet vezesse a lépéseit!«⁶⁸

Ezek után Berde Sándor 1890 őszén „idegenként” foglalja el a nagyenyedi újszövetségi tanszéket. A Bethlen-kollégium időközben egy új épületszárnyal gazdagodott, rektor-professzora Fogarasi Albert lett. A nagyrészt önállóult kis teológiai akadémiának 50 hallgatója van. Tanári kara azonban nagyon megfogyatkozott. A három rendes tanár közül a legidősebb, Hegedüs János látja el a dékáni tisztséget, tárgya az egyháztörténet. Garda József tanítja a homiletikát, Kovács Ödön pedig a teológiai enciklopédiát. Józsa Zsigmond magántanár egyelőre helyettesként az ószövetségi tárgyakat oktatja, az újszövetségiakat az előző tanévben még Bartók György helyi lelkész adta elő, most csak az újszövetségi bibliokateológiát tartja meg, és a szónoklati gyakorlatokat vezeti.⁶⁹ A három rendes professzor Berdének is tanára volt. Most ellenségként tekintenek rá. Elmarad az ünnepélyes beiktatás. Meg kell szoknia, hogy a kollégium tanári karában mindig a legutolsó hely illeti meg a rendes tanárok között „mint ideiglenszen kiküldött tanárt”. Az utána érkezők és kinevezettek is mindig eléje kerülnek. A régi professzoroknak megvannak a tantárgyai neki az újszövetségi tárgyakon kívül azt kell tanítani, amit éppen ráosztanak. Úgyhogy napjai nagy részét kénytelen kurzusok írásával tölteni. Többnyire „saját kézírata/dolgozata alapján” tartja óráit, és ritkán fordul elő, hogy valamely más szaktekintély munkáját jelölje meg alapszöveggént.

Az 1890/91-es tanévben az I. évfolyamon a görög filozófia történetét (heti 3 óra), az újszövetségi hellén nyelvet (olvasztás, fordítás, nyelvtani magyarázat, heti 3 óra) és a neveléstant (heti 2 óra) adja elő; II. évfolyamon a görög filozófia történetét (heti 3 óra), újszövetségi exegézist (Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt I. és II. levele alapján, heti 3 óra); a III–IV. évfolyamnak összevontan

⁶⁸ Berde Károly: *i. m.* 67.

⁶⁹ Vö. *Értesítő* 1890/91. A további adatok forrása az *Értesítő*k sorozata 1894/95-ig.

újszövetségi exegézist (ugyancsak Pál apostol két első levele alapján), hermeneutikát (különös tekintettel az írásmagyarázat történetére, I. félév, 2 óra), népszerű bibliamagyarázatot (Jézus példázatainak gyakorlati magyarázata a Lukács evangéliuma nyomán, II. félév, 2 óra). Ezek az órák – még ha a II. éves és III–IV. éves újszövetségi exegézis egyszerre történt, akkor is – heti 13 órát tesznek ki.

1890/91-ben, amikor Józsa Zsigmond is a rendes tanárok sorába lép, valamivel csökken óráinak száma, de új tárgyakat is kap: I. évfolyamon újszövetségi hellén nyelv (heti 2 óra); III–IV. évfolyamon keresztyén dogmatörténelem, tekintettel az újabb teológia történetére (heti 2 óra); újszövetségi exegézis (a Római levél alapján, heti 3 óra); magyar protestáns egyházjogtan (Kovács Albert és Kolozsvári Sándor egyházi jogtörténetei alapján, heti 4 óra); egyházi szeminárium (tekintettel a lelkeszi irodavezetésre, a házassági pervitelre, 1 óra). Ez már csak heti 12 óra.

1892/93-ban két új magántanárral gazdagodik az oktatók sora: Nagy Károlyt dogmatikából és bölcsészettől, Jancsó Sándort egyháztörténetből és dogmatörténetből habilitálják, de egyelőre nem tanítanak. Berde I. évfolyamon az újszövetségi hellén nyelvet továbbra is heti 2 órában tanítja (ez legállandóbb tantárgya), I. és II. éven is teológiai szemináriumot vezet gyakorlati szónoklásból (1–1 óra). II. éven a homiletika tantárgyat Mitrovics Gyula munkája és saját jegyzetei alapján heti 3 órában adja elő; III–IV. éven az újszövetségi exegézist a Galatákhöz írott levél és János evangéliuma alapján népszerű magyarázattal tanítja (heti 3 óra), az újszövetségi bibliKateológiát heti 3 órában adja elő, és ezeken felül egyházi szemináriumot vezet heti 1 órában. Ez is 13–14 órát tesz ki.

1893/94 a nagy veszteségek éve. A tanév elején Kiss Albert feltorjai lelkész szerez magántanárságot újszövetségi exegézisből és keresztyén erkölcsstanból. Meghívják helyettesként az augusztusban elhunyt Józsa Zsigmond helyére. Alig pár hónapig taníthat, mert 1894. január 16-án ő is meghal.⁷⁰ Április 23-án, 46 évi szolgálat után a 73 éves Hegedüs János szintén távozik az élők sorából. Berde Sándor „gyönyörű imával” búcsúztatja.⁷¹ A tanév végén mind az ifjúság (június 13.), mind pedig a tanári kar (június 24.) gyászünnepélyen emlékezik meg a három halottról. Az utóbbi alkalommal Berde Sándor méltatja Józsa Zsigmond és Kiss Albert munkásságát.⁷² Ebben a tanévben már csak 37 hallgatója van a teológiai akadémiának. Berde Sándort választják meg dékánnak, és ő tartja a legtöbb órát. I. évfolyam: az újszövetségi hellén nyelv története, sajátosságai, irodalma (Márk evangéliumának kurzív olvastatásával és fordításával, heti 1 óra); I–II. évfolyam: homiletika (I. félévben Kiss Albert, II. félévben Berde Sándor, heti 3 óra), homiletikai szeminárium (I. félévben Kiss Albert, II. félévben Berde Sándor, heti 1 óra); III–IV. évfolyam: magyar protestáns egyházjogtan (3 óra), újszövetségi exegézis (a negyedik evangélium magyarázata, heti 3 óra), népszerű bibliamagyarázat (Jézus példázatai, I. félév heti 1 óra), dogmatörténelem, te-

⁷⁰ Kiss Albert. In: *Közérdek*, 1894. jan. 21.

⁷¹ Hegedüs János. In: *Közérdek*, 1894. ápr. 29.

⁷² Gyászünnepély. In: *Közérdek*, 1894. júl. 1.

kintettel a teológia újabb történetére (3 óra), homiletikai szeminárium (1 óra), egyházi jogi szeminárium (1 óra). A II. félévben összesen 15 óra.

A következő tanév elején, szeptember 9-én még megünneplik „a protestáns tudományosság vezérférfiának”, Kovács Ödönnek 25 éves, tanári működését.⁷³ Emlékkönyvvel tisztelik meg. Pár hétre rá Berde Sándort temetik el. A tanév még véget sem ér, és 1895. május 16-án már Kovács Ödön is távozik az élők sorából.⁷⁴ Ezzel a nagyenyedi teológia sorsa megpecsételődik. Vezér nélkül maradnak. Helyettesként még Nagy Károly és Szilágyi Farkas helyi lelkészek tanítanak. 1895. február 25-től mint második „Kolozsvárról kiküldött” tanár, a paksi származású Kecskeméthy István veszi át az ó- és újszövetségi tárgyak oktatását.

Berde Sándort rendre befogadja Nagyenyed. Ezt leginkább helyettes lelkészi szolgálatának köszönheti. A nagyenyedi eklézsiában két rendes papi állást tartottak fenn. Az első lelkész 1867 óta Szilágyi Farkas, a második 1876-tól Bartók György volt. Az első pap belátása szerint a lelkészi munka egyes területeivel a másodpapot bízhatta meg. Kovács Ödön teológiai tanár mellett Bartók lett a nagyenyedi teológia legharcosabb védelmezője. A nagyenyedi központ megerősítésére, a teológia védelmére 1876 júniusában megindítja az *Egyházi és Iskolai Szemle* című egyházi és tanügyi tudományos folyóiratot. Szükség esetén helyettesként a teológián is tanít. 1892. február 4-én Bartók Györgyöt megválasztják Szászvárosra második lelkésznek. Úgyhogy rövidesen távozik a városból.⁷⁵ Megürül a nagyenyedi másodpapi állás. Ennek betöltéséig Berde Sándor vállalja el a helyettesítést. Csak 1893. december 27-én kerül sor a nagyenyedi új lelkész megválasztására.⁷⁶ Vásárhelyi Boldizsárral szemben Nagy Károly teológiai magántanárt, brassói segédlelkézt részesítik előnyben. Ünnepeles beiktatására 1894. március 11-én kerül sor.⁷⁷ Így Berde két éven keresztül látja el a terhes másodpapi munkakört.

Lelkészi munkája a beosztás szerinti templomi szolgálaton kívül kereszttelések, esketések, temetések és konfirmációk során bontakozott ki. Látva a vártemplom téli fagyos légkörét, javasolja, hogy oldják meg a fűtést.⁷⁸ Beszédeivel kapcsolatban legtöbbször a „költői” jelzőt használják. Tőle származik a papi értekezletek megszervezésének gondolata. 1893. július 7-én egy előértekezletet tartanak Marosvásárhelyen. Ezen mondott beszédében rámutat, hogy még egyházmegyei papként indított mozgalmat ezen értekezletek megszervezésére. Rájött ugyanis, hogy a legtöbb lelkész a teológián kapott tudással marad pályája végéig.

⁷³ Dr. Kovács Ödön. In: *Közérdekek*, 1894. szept. 9.

⁷⁴ Dr. Kovács Ödön. In: *Közérdekek*, 1895. máj. 19.

⁷⁵ Gaal György: *Bartók György, a filozófus püspök*, 1327–1351.

⁷⁶ A helybeli ref. egyházköztség. In: *Közérdekek*, 1893. dec. 17.

⁷⁷ Papválasztás. In: *Közérdekek*, 1894. jan. 1. Beköszöntő. In: *Közérdekek*, 1894. febr. 25.

⁷⁸ Templomfűtés. In: *Közérdekek*, 1894. jún. 3.

„Arról van szó, hogy a papi értekezletek közreműködésével papságunk a *kellő szellemi magaslaton tartassék.*”⁷⁹

Végül leszögezi:

„Az erre irányzott munkában az én csekély erőmre és szerény tehetségemre a papi értekezet, amennyire megterhelt állásom engedi, mindig számíthat.”⁸⁰

Az első rendes egyházkerületi papi értekezletet egy év múlva, 1894. szeptember 29–30-án tartják szintén Marosvásárhelyen, de Berde Sándor ezen már nem vehet részt súlyos betegsége miatt.⁸¹

Teológiai tanári és lelkészi tevékenysége mellett nem marad ideje írásra, vagy legalábbis nem bocsátja írott verseit, gondolatait sajtó alá. Ennek nézetünk szerint két oka is van. A nagyenyedi tudományos jellegű *Egyházi és Iskolai Szemle* Bartók György szerkesztő távozását követően, 1883 végén beszünteti megjelenését. A folyóiratnak már munkatársa volt Berde, s valószínűleg itt közzétett volna a továbbiakban is írásokat. A helybéli hetilap, a *Közérdek*, bár állandóan híreket közölt a kollégiumról, a teológiáról és tanáiról, mégis csak újság volt, és a professzorok nem tartották magukhoz méltónak, hogy hasábjain cikkezzenek, netán tanítványaikkal versengve közöljék költői munkáikat. A Kolozsvárt megjelenő *Protestáns Közöny* hasábjain 1890 karácsonyán a prédikációszerű vezércikk viseli Hegedüs János teológiai dékán és Berde Sándor teológiai jegyző aláírását.⁸² Ez bizonyára számukra kiosztott feladat volt. Jancsó Sándor szerint élete utolsó időszakában egy nyolc ívre terjedő *Jézus tanításainak alaki és rövid tartalmi méltatása* című teológiai értekezésen dolgozott.⁸³

Az egyházkerületi közgyűlés értékelt a kiküldött, már dékánná is megválasztott Berde Sándor munkásságát, s az 1894. tavaszi ülészak tudomásul veszi az igazgatótanácsi jelentésből:

„[...] kolozsvári teológiai fakultásunk alapjának terhére nt. Berde Sándor nagyenyedi exmittált teológiai tanár aa. fizetésének emelésére még évi 360 forintot folyósítottunk, hogy ezáltal nevezett tanár aa. javadalma az enyedi tanárok fizetésével egyformásíttassék.”⁸⁴

Ez az 1360 forintos fizetés sem tűnik túl magasnak, ha tudjuk, hogy a kolozsvári egyetem professzorai 2000–2500 forint közötti jövedelmet kaptak. Ezen a gyűlésen Berde Sándor is felszólal, és rámutat:

⁷⁹ Berde Sándor theol. tanár felolvasása. In: *Protestáns Közöny*, XXIII. (1893), (241–245) 241.

⁸⁰ Uo. 245.

⁸¹ Egyházkerületi Papi Értekezet. In: *Protestáns Közöny*, XXIV. (1894) 326–328.

⁸² Berde Sándor – Hegedüs János: Karácson. In: *Protestáns Közöny*, XX. (1890), 445–446.

⁸³ Jancsó Sándor: *i. m.* 35.

⁸⁴ Szász Gerő (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1894. márczius 29. – ápril 1. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kolozsvárt 1894, 37.

„[...] papnevelésünk nyomasztó, válságos helyzetbe jutott, melyet égető szükség legrövidebb idő alatt megszüntetni, s nem szabad engedni, hogy leendő papjaink kevésbé intenzív oktatásban és nevelésben részesüljenek, mint ahogy a konventi tanterv mellett egyházunk és nemzetünk érdekei joggal megkívánnák. Teológiai akadémiánk alapja annyira meg van ingatva régi helyén, hogy ott még a nagy fejedelem intenciója szerint sem lehetséges többé annak fenntartása.”⁸⁵

Jancsó Sándor emlékbeszéde utal rá, hogy „sokak előtt méltó feltűnést keltett szereplése”, úgy tűnt, hogy szemei elől tévesztette nevelőanyja, a Bethlen-kollégium érdekeit.

Annál is inkább fájlalták a nagyenyediek ezt a felszólalást, mert már társadalmilag is befogadták a Berde családot. A Tövis utca 17. számú házban kialakított könyvtár- és dolgozószobájában állandó vendégei voltak tanártársai, a helybéli értelmiségiek, de gyakran megfordultak a hallgatók is, amikor egy-egy dolgozat írásához kértek tanácsot, könyvészetet.⁸⁶ Berdeék családi élete mintaszerű volt. Nagyenyeden még két fiuk született, Károly (1891) és Zoltán (1894).

Mint minden nyáron – Zoltán fia megkeresztelése után is – Berde Sándor külföldi útra indult, hogy Németországban tájékozódjék a teológiai irodalom újdonságairól. Ezúttal azonban, tudva, hogy rövidesen Kolozsvárra kell áttelepülnie, helyre akarta állítani egészségét. Pár éve ugyanis gyomorpanaszok gyötörték. Úgyhogy – talán németországi barátok tanácsára – a mai Csehország területén lévő Lindewiese (ma Lipová-lázně) fürdőhelyre ment, s ott alávetette magát a Schrott-kúrának.⁸⁷ Ez a többhetes kenyér-bor kúra egyes bélbántalmaknál, fogyás elősegítésénél ajánlott. Az ő esetében viszont tragikus végkifejlethez vezetett. A legyengülés nyomán tuberkulózisa fellángolt, s olyan állapotban kerül haza, hogy alig lehetett felismerni.

Nyolcheti szenvedés után, 1894. október 13-án hunyt el. A kollégium tanári karában vita tárgyát képezte, hogy a tanintézet saját halottjának tekintheti-e az exmittált professzort.⁸⁸ De Kovács Ödön véleménye kellő súllyal esett latba, és így a kollégium előljárósága gýászjelentést adott ki:

„Alig telt el egy rövid év, és már negyedszer jelent meg a halál angyala, hogy ritkítsa azoknak sorát, kik az isten országa szolgálatára hivatott ifjú nemzedék előtt az evangéliumi tudomány fáklóját lobogtatták. Folyó hó 13-án, hét évi körlelési és négy évi theol. tanári szolgálat után, 38 éves korában *Berde Sándort*, az újszövetségi magyarázat jeles tanárát ragadta el a buzgón és áldásosan végzett munka mellől. Kegyesség volt az anyai emlő, melyen táplálkozék vala már a szülői háznál; a szív gyermeked kegyességét lankadatlan szorgalommal párosult, a dolgok mélyére hatoló értelem árasztá körül a tudás világosságával honi és külföldi tanpályája alatt; folytatta a tudomány alapos búvárlását gyakorlati lelké-

⁸⁵ Idézi Jancsó Sándor: *i. m.* 34.

⁸⁶ Berde Károly: *i. m.* 68–69.

⁸⁷ Gyászír. In: *Közérdek*, 1894. okt. 14.

⁸⁸ Vö. Berde Károly: *i. m.* 70.

szi elfoglaltatásában és az őszinte keresztyén kegyességet csepegteté a tanítványok lelkébe a tudós tanítása közben. Jogunk volt tanári működéséhez a legszébb reményeket kötni; annyival élénkebben kell éreznünk a veszteséget, mely kora halálában a theologiai tudomány ügyét érte. Hült tetemei folyó hó 15-én 1/23 órakor fognak a ref. köztemetőbe kikísértetni. Áldás emlékére!”⁸⁹

A háznál Szilágyi Farkas első lelkész mondott szép imát, a református vártemplomban barátja, Nagy Károly végezte a gyászszertartást a János evangéliuma 19. részének 30. verséből véve az egyetlen szavas alapigét: „Elvégezetett!” A következő vasárnap a *Közérdekek* első oldalán is Nagy Károly írja a búcsúztató cikket, amelybe belefoglalja prédikációja főbb gondolatait:

„Az anyaszentegyháznak másutt volt szüksége rá. Tanár kellett Enyedre, s őt meghívták Kolozsvárra, miután theologiai magántanári vizsgát tett, s megírta »Jézus vallása«-t. Engedett a hívásnak, s első tanára lett egy nem létező intézetnek, s tanított mint idegen nálunk. Sokszor kellett éreznie idegen voltát, sokszor tapasztalnia példátlan helyzetének keserűségeit. De túrt és munkált egy jobb jövő reményében [...]»⁹⁰

A temetésen megjelent a kollégium teljes tanári kara és ifjúsága, jóformán minden enyedi, de még a kackóiak is küldöttséggel képviseltették magukat. Az Órhegy oldalában helyezték nyugalomra a maga kiválasztotta nyughelyre, Kőteles Sámuel sírjának szomszédságában. A nyitott sírnál Kovács László IV. éves teológus beszélt a tanítványok nevében.⁹¹

Amikor őt temetik, Kolozsvárt éppen az új theologiai fakultás alapkövét helyezik el. Egy év múlva meg is nyílik az intézet. A megszűnőben lévő nagyenyedi teológia egyik utolsó szimbolikus gesztusa, a két elhunyt tanára emlékének felidézése. Kovács Ödön halálának első évfordulóján, 1896. május 17-én, vasárnap a kollégium dísztermében a főiskolai előjáróság és az ifjúság emlékünnepet ren-

Berde Sándor sírja
Nagyenyeden

⁸⁹ Különfélek. In: *Protestáns Közöny*, XXIV. (1894), 345. A család és a teológia ifjúság is külön gyászjelentést adott ki. Mindhárom megtalálható a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjának gyászjelentés-gyűjteményében.

⁹⁰ Nagy Károly: Berde Sándor. In: *Közérdekek*, 1894. okt. 21.

⁹¹ Néhai Berde Sándor. In: *Közérdekek*, 1894. okt. 21.

dez.⁹² A nyitó gyászdal után Makkai Domokos⁹³ Kovács Ödön munkásságáról tart előadást, újabb énekszám után Jancsó Sándor lelkész Berde Sándor emlékét idézi fel. Délután 3-kor a temetőben zárul a megemlékezés: az ifjúság beszéd kíséretében megkoszorúzza a két tanár sírját. Az emlékbeszédek külön kiadványban jelennek meg.⁹⁴

Berde Sándorról aztán megfeledkeznek, de kortársa, Nagy Károly az első kolozsvári teológiai tanári kar meghatározó tagja lesz, utóbb az erdélyi reformátusok püspöke.

Özvegy Berde Sándorné ott marad öt gyermekkel. Közülük a legkisebb, Zoltán 1896-ban meghal. A négy felnőttkort megért gyermek azonban továbbviszi az apai hagyatékot, a tudósi, írói, művészi vénát. Berdené 58 éven át viseli az özvegyi fátylat. Mikor 1952. május 25-én meghal, és 27-én a vártemplomból kikísérik férje mellé az Órhegyre, Vásárhelyi János püspök ír búcsúsort róla. Megállapítja, hogy „mintája volt az igazi papnénak”, 95 évével az egyházkerület legöregebb lelkészfeleségeként temették el.⁹⁵

Találón állapítja meg Berde Károly apjáról:

„Halálában megoldotta élete nagy vívódását, »Enyedé, Kolozsváré?...« Testét Enyeden hagyta, a lelkét azonban Kolozsvárnak. S hogy az a fakultás áll, él, kezdetben „csak némi kapcsolatban az egyetemmel”, ma az idők gyökeres változásával egyetemi rangon, abban része van a Berde Sándor rövid, küzdelmes, de mindig haladást szolgálni kívánó lelkének is.”⁹⁶

Felhasznált irodalom

- VI. zsoltár. Dallama: 77. Zsoltár. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880), 689.
 A Bethlen-főtanoda önképzői ünnepélye. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880) 457–458.
 A helybeli ref. egyházközség. In: *Közérdek*, 1893. dec. 17.
A nagyenyedi Bethlen-Főtanoda 1873/4 tanévi Értesítője. Gyulafehérvárt 1874, valamint a következő tanévi értesítők 1894/95-ig.
 A papi szigorlat. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 534–535.
 A tanév ünnepélyes bezárása a Bethlen-főtanodában. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, IV. (1879), 446–448.
 Bartók György: Huszonöt év a Bethlen-főiskola theológiai akadémiaja történetéből. In: *Emlékkönyv dr. Kovács Ödön Ref. Theol. akadémiai tanár tanárságának huszonöt éves ünnepélye alkalmából*. [Nagyenyed, 1894] 54–128.
 Beköszöntő. In: *Közérdek*, 1894. febr. 25.
 Benczédi Gergely: *Berde Mózes életrajza*. Budapest 1901.

⁹² Emlékünnep a Bethlen-kollégiumban. In: *Közérdek*, 1896. máj. 21.

⁹³ Pár hónap múlva ő is meghal. Makkai Domokos 1839–1896. In: *Közérdek*, 1896. aug. 20.

⁹⁴ Vö. Jancsó Sándor: *i. m.*

⁹⁵ Vásárhelyi János: Özv. Berde Sándorné Weres Mária emlékezete. In: *Református Szemle*, XLVIII. (1952), 157–158.

⁹⁶ Berde Károly: *i. m.* 70.

- Berde Alexander. In: Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1849–1919 között*. I. kötet. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2014, 94.
- Berde Sándor: Egy nap az Alpeseek honában. In: *Szolnok-Doboka*, 1884. szept. 7., szept. 14., szept. 21., szept. 28., okt. 5.
- Berde Sándor: Előszó. In: uő: *Jézus vallása a három első evangélium szerint. Újszöv. biblicai teológiai tanulmány*. Theológiai m. tanári vizsgára írta Berde Sándor kackói ev. ref. körlelkész. Deésen 1889, 3–5.
- Berde Sándor: Külföldi levél. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VII. (1882), 493–500.
- Berde Sándor: Külföldi levél. Bazel, 1883. febr. 3. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. (1883), 63–70. és 88–93.
- Berde Károly (szerk.): *A Kemény Zsigmond Önképzőkör Emlékkönyve 1858/9–1908/9*. Nagyenyed 1909.
- Berde Károly: Idősebb Berde Sándor kackói körlelkész, majd teológiai-akadémiai professzor 1856–1894. In: *Református Szemle*, LXVI. (1973/1) 58–70.
- Bodor Géza (szerk.): *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*. Huszonnyolcadik évfolyam. Stein János nyomdája, Kolozsvár 1884, valamint a következő évfolyamok 1890-ig.
- Búcsúszó (Mihályi Károly tanár sírja felett. 1880. jún. 16.). In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880), 628–630.
- Egy ifjúsági ünnepély. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, IV. (1879), 423–426.
- Egy iskolai ünnepély. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 409–412.
- Berde Sándor: A deési honvéd-síremlék leleplezésekor. In: *Szolnok-Doboka*, 1889. jún. 2.
- Berde Sándor: A megyei magyar nemzeti színház megnyitásakor. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. nov. 21.
- Berde Sándor: Az isteni gondviselés. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VII. (1882), 299–304., 317–322., 342–347., 365–373., 393–397.
- Berde Sándor: Ellenzetek. Feleletül Ivánka Sámuel úrnak „A zsoldtárok átírásáról” című cikkére. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 188–189.
- Berde Sándor [Gyászrovat]. In: *Református Szemle* XII. (1919/15), 119–120.
- Berde Sándor: Hymnus. Királyunk születésnapjára. In: *Szolnok-Doboka*, 1888. aug. 26.
- Berde Sándor: Májusi éj. Köszönetül a deési Dalkörnek. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. máj. 30.
- Berde Sándor: Én és a csalóány. In: *Szolnok-Doboka*, 1884. apr. 27.
- Berde Sándor. In: *Szolnok-Doboka*, 1889. szept. 22.
- Berde Sándor: Jégvihar után. In: *Szolnok-Doboka*, 1887. szept. 4.
- Berde Sándor: Király himnusz. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. aug. 22.
- Berde Sándor: Szamosmenti felköszöntő. In: *Szolnok-Doboka*, 1884. febr. 17.
- Berde Sándor: Távolból. In: *Szolnok-Doboka*, 1886. jan. 3.
- Berde Sándor – Hegedüs János: Karácson. In: *Protestáns Közöny*, XX. (1890), 445–446.
- Berde Sándor theol. tanár felolvasása. In: *Protestáns Közöny*, XXIII. (1893), 241–245.
- Buzogány Dezső: A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. [Gondozta Kozma Zsolt.] Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, 5–28.
- Dr. Kovács Ödön. In: *Közérdek*, 1894. szept. 9.
- Dr. Kovács Ödön. In: *Közérdek*, 1895. máj. 19.
- Egyházkerületi papi értekezés. In: *Protestáns Közöny*, XXIV. (1894) 326–328.
- Emlékünnep a Bethlen-kollégiumban. *Közérdek*, 1896. máj. 21.

- Gaal György: Bartók György, a filozófus püspök. In: *Református Szemle*, C. (2007/6), 1327–1351.
- Gaal György: *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdaságtig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 214. Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kolozsvár 1993.
- Gyász hír. In: *Közérdek*, 1894. okt. 14.
- Gyászünnepe. In: *Közérdek*, 1894. júl. 1.
- Hegedüs János. In: *Közérdek*, 1894. ápr. 29.
- Hymen. In: *Közérdek*, 1884. máj. 11.
- Igazgatótanácsi gyűlés. Kolozsvár, 1883. júl. 29. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. évf. (1883), 357.
- Jancsó Sándor: Emlékbeszéd Berde Sándor theol. akadémiai tanár felett. In: uő. *Emlékbeszédek Dr. Kovács Ödön és Berde Sándor nagyenyedi Theol. akadémiai tanárok felett*. Nagyenyed [1896], 22–36.
- Jékey Vilma: A nagyasszony visszánéz. In: *Keleti Újság*, 1943. okt. 17.
- Józsa Zsigmond [Gyászrovat]. In: *Közérdek*, 1893. aug. 20.
- Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*. III–VII. kötet: *A vármegye községeinek részletes története*. Kiadja Szolnok-Dobokavármegye Közönsége Deésen, Nyomatott Demeter és Kiss Könyvnyomdájában 1900–1901.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. II. köt. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1911.
- Kiss Albert. In: *Közérdek*, 1894. jan. 21.
- Köröztetnek: 220–1883. A deési egyházmegyében a kaczkói misszionárius-papi állomás. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. (1883), 99–100.
- Köröztetnek: 602–1883. A deési egyházmegyében a kaczkói missionarius papi állomás, harmad ízben. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, VIII. évf. (1883) 266.
- Különfélék. In: *Protestáns Közöny*, XXIV. (1894), 345.
- Lukács Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár [Cluj-Napoca] 2007, 129–193.
- Levelezés. In: *Szolnok-Doboka*, 1888. júl. 22.
- Makkai Domokos 1839–1896. *Közérdek*, 1896. aug. 20.
- Makkai Sándor: Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig. Az Út, Cluj–Kolozsvár, 1925.
- Molnár Szabolcs: *Berde Mária*. Kriterion, Bukarest 1986.
- Nagy Géza: *A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 13–24.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XII. kötet. Pest 1865.
- Nagy Károly: Berde Sándor. In: *Közérdek*, 1894. okt. 21.
- Néhai Berde Sándor. *Közérdek*, 1894. okt. 21.
- Papválasztás. In: *Közérdek*, 1894. jan. 1.
- Pálmay József: *Háromszék vm. nemes családjai*. I. kötet. Sepsiszentgyörgy 1901. (Sz.) [Szlávik Máttyás]: Jézus vallása. In: *Protestáns Szemle*, II. (1890), 155.
- Szász Domokos – Bodor Antal (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt 1882. május hó 31-ik és június hó 1–4-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1882, 50–54.

- Szász Domokos – Bodor Antal (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1883. május hó 16–10. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1883, 40–41.
- Szász Gerő – Bodor Antal (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1888. szeptember 29. – október 2. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1888, 103.
- Szász Gerő (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1889. október 5–9-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1889, 95–96.
- Szász Gerő (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1890. november 1–6. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1890, 90–92.
- Szász Gerő (szerk.): *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt, 1894. márczius 29. – ápril 1. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvárt 1894, 37.
- Tanévet bezáró ünnepély a Bethlen-főtanodában. *Egyházi és Iskolai Szemle*, VI. (1881), 457–459.
- Tanodai év berekesztése a Bethlen-főtanodában jún. 26-án. In: *Egyházi és Iskolai Szemle*, V. (1880) 458–460.
- Templomfűtés. In: *Közérdek*, 1894. jún. 3.
- Vajna Sándor (szerk.): A sepsi-szentgyörgyi Ev. Reform. Tanoda tanuló- és tanítószemélyzetének és tantárgyainak kimutatása az 1871/2-ik tanévről. Brassó 1872.
- Vásárhelyi János: Özv. Berde Sándorné Weress Mária emlékezete. In: *Református Szemle*, XLVIII. (1952), 157–158.
- Vofkori László: *Székegyföld útikönyve. II. Csíkszék, Háromszék*. Cartographia, Budapest 1998.

* * *

Berde Sándorné Ónodi Veress Mária közbül,
és négy gyermeke

This study presents the life and activity of Sándor Berde (1856–1894). Berde was born in a little village in Seklers' Land. He studied in and graduated from the Reformed College of Nagyenyed (Aiud). He continued his studies in Vienna, Jena and Basel. He became an adherent of the liberal theology having a predilection for scientific results instead of the old religious teachings. During his studies in Jena, he specialized himself in New Testament theology. After his return to Transylvania, he became the missionary minister of the parish in Kackó (Câțcău). Eight other villages belonged to his parish. The Hungarian population lived very scattered in this area, continually diminishing in number. So the minister was in a very difficult situation. In 1889 Berde took the private-docent-exam at the Nagyenyed Theological Academy. This was the period of the foundation of the Reformed Theological Faculty of Kolozsvár (Cluj). So the Church Council elected Berde as a professor of the Faculty in Kolozsvár, and sent him temporarily to teach at Nagyenyed. This was a very unpleasant situation. He taught there New Testament for four school years being much appreciated by his colleagues and the students. He died of tuberculosis. Though he was the very first professor of the Faculty of Kolozsvár, he is never mentioned as such in historical works. He is mostly appreciated as the father of his children: one daughter became a novelist, the other a painter; the youngest son was a famous dermatologist.

Keywords: Sándor Berde (1856–1894), Reformed College of Nagyenyed (Aiud), Reformed Theological Faculty of Kolozsvár (Cluj), liberal theology, Kackó (Câțcău).